

ราชสกุลวังหลังและสายสัมพันธ์

จัดพิมพ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ
เนื่องในพระราชพิธีกาญจนาภิเษก ทรงครองสิริราชสมบัติ

ครบ ๕๐ ปี ณ วันจักรี ๒๕๓๙

ทรงพระเจริญ

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช
เนื่องในพระราชพิธีกาญจนาภิเษก ขอพระองค์ทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน

เฉลิมพระเกียรติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา)

(สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ ในรัชกาลที่ ๑)

และเฉลิมพระเกียรติ

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลัง

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ในรัชกาลที่ ๑

ราชสกุลวังหลัง และสายสัมพันธ์ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองพระราชพิธี
กาญจนาภิเษกทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี และเฉลิมพระเกียรติกรมพระราชวัง
บวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลัง ในโอกาสครบรอบ ๒๕๐ ปี นับแต่วันประสูติ
(๒๒๘๘-๒๕๓๘)

คำนำ

เนื่องในวโรกาสอันเป็นมหามงคลยิ่ง งานพระราชพิธีกาญจนาภิเษกฉลองสิริราชสมบัติทรงครองราชย์ครบ ๕๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ผนวกกับในปีพุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นวาระพิเศษอีกวาระหนึ่งซึ่งตรงกับงานเฉลิมพระเกียรติครบ ๒๕๐ ปี กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ กรมพระราชวังหลัง ในรัชกาลที่ ๑ ดังนั้น ราชสกุลपालกะวงศ์ ณ ออยุธยา ราชสกุลเสนีวงศ์ ณ ออยุธยา สายสัมพันธ์ และราชสกุลในพระปฐมวงค์ จึงได้จัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ เพื่อเป็นอนุสรณ์เนื่องในงานสำคัญดังกล่าว

อนึ่งหนังสือที่จัดพิมพ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติในครั้งนี้ได้นำเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์จักรีฝ่ายวังหลัง มาพิมพ์เพราะเรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องที่หาอ่านได้ยากในปัจจุบัน ทั้งนี้ประกอบด้วยเรื่องพระราชประวัติดังนี้

๑. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา)
๒. กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลัง ในรัชกาลที่ ๑
๓. สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กรุงธนบุรี

ภายในเล่มยังได้แทรกสายราชสกุลไว้ด้วย เช่น สายต้นพระราชวงศ์จักรี สายราชสกุลฝ่ายพระปฐมวงค์ ราชสกุลฝ่ายวังหลัง เช่น ราชสกุลपालกะวงศ์ ณ ออยุธยา ราชสกุลเสนีวงศ์ ณ ออยุธยา และราชสกุลกรุงธนบุรี เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้ท่านที่สนใจได้อ่านเพื่อเป็นการศึกษาเพิ่มพูนความรู้ด้านสารคดีประวัติต่างๆ อีกมุมหนึ่ง

ท้ายที่สุดนี้ขอกราบขอบพระคุณทุกท่านที่เป็นเจ้าของหนังสือหรือบทความดังได้แจ้งแล้วในบรรณานุกรม และถ้ามีส่วนหนึ่งส่วนใดผิดหรือขาดตกบกพร่องก็ขอกราบอภัยมา ณ ที่นี้ด้วย

น.ท. วิษณุพร เสนีวงศ์ ณ ออยุธยา

รองศาสตราจารย์ ดร.สุเชษฐ สมิตินันท์ เสนีวงศ์ ณ ออยุธยา

วันจักรี ๖ เมษายน ๒๕๓๕

สถาบันพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

สถาปนาพิพิธภัณฑ์ประวัติศาสตร์แห่งชาติ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง และสมเด็จพระนางเจ้าสุทิดา พัชรสุธาพิมลลักษณ พระบรมราชินี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ องค์พระปฐมบรมราชจักรีวงศ์
พร้อมด้วยพระมหากษัตริย์ไทยอีกสี่รัชกาลต่อมา

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

ตราราชสกุลวังหลัง

รองศาสตราจารย์ ดร. สุเชษฐ์ สมิตินันท์ เสนิงค์ ณ อยุธยา
เรียบเรียง

ตรา คือ เครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ที่บ่งบอกถึงสถาบันต่างๆ อันเป็นวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของสังคม เพื่อเป็นการสรุปให้ทราบถึงแหล่งที่มาอันเป็นเกียรติประวัติที่ตั้งามของสถาบัน วัฒนธรรมในสังคมนั้นๆ

ดวงตราราชสกุลวังหลัง ถือกำเนิดมาเพื่องานเฉลิมฉลองในปีกาญจนาภิเษก ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ครบ ๕๐ ปี ทั้งนี้เพื่อทอดพระเกียรติพระบรมราชจักรีวงศ์ให้ปรากฏด้วยรูปลักษณ์แห่งวัฒนธรรมอันดีงาม ทั้งนี่ยังเป็นการเฉลิมพระเกียรติกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขกรมพระราชวังหลัง ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งครบรอบโรกาสนสำคัญยิ่งนับแต่ทรงพระราชสมภพครบ ๒๕๐ ปีแห่งวันประสูติ ผู้ออกแบบดวงตราได้แก่ อาจารย์นฤจักร ณ เชียงใหม่ ผู้เชี่ยวชาญศิลปไทยจากสถาบันเทคโนโลยีราชมงคลวิทยาเขตเพาะช่าง

ความหมายของภาพ เป็นพานแว่นฟ้าซ้อนสองชั้นเพื่ออันเชิญพระแสงจักร พระแสงตรี อันเป็นเครื่องหมายของพระบรมราชจักรีวงศ์ที่ราชสกุลวังหลังเป็นส่วนหนึ่งของพระราชวงศ์จักรี เบื้องหลังจักรีประกอบด้วยพระมหามงกุฎสตรี ซึ่งหมายถึงราชสกุลวังหลังที่ถือกำเนิดมาจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นพระปฐมวงศ์ในพระราชวงศ์จักรีและทรงเป็นพระราชชนนี ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลัง องค์พระราชบุพการีราชสกุลวังหลัง เหนือพานแว่นฟ้าชั้นล่างบนปากพานอันเชิญพระแสงขรรค์ ซึ่งหมายถึงความเป็นนักรบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะให้หมายถึงกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลัง เป็นสำคัญ สองข้างพานแว่นฟ้า อันเชิญจักรห้าชั้น ตั้งประดับเพื่อถวายพระเกียรติยศต่อเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ ดังออกพระนามแล้วข้างต้น เหนือพระมหามงกุฎจะมี รัศมีซึ่งหมายถึงความสว่างไสวแห่งคุณงามความดีอันเป็นพระเกียรติยศที่จะปรากฏให้จรจรายไปไกล ประดับด้วย ผ้าที่นำมาผูกประดิษฐ์ในลักษณะงานจิตรกรรมไทยแบบประเพณีซึ่งหมายถึงการเฉลิมฉลองอันยิ่งใหญ่ที่สมพระเกียรติ ชายผ้าทั้งสองข้างคือ อุบะดอกไม้ทิพย์ อันหมายถึง ดอกไม้สวรรค์ที่จะนำมาเป็นเครื่องบูชาแด่พระองค์ ซึ่งดอกไม้ทิพย์จะมีลักษณะพิเศษของดอกไม้คือ เป็นดอกไม้ชั้นสูงที่มีความงามแล้วยังมีคุณลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่ง นั่นก็คือ มีกลิ่นหอมอย่างเป็นอมตะซึ่งจะเป็นเกียรติเป็นศรีแห่งวงศ์สกุลครอบนอกสุดจะมีเส้นวงกลมสามเส้นวางซ้อนกันสามวง หมายถึง ความเป็นพระราชวงศ์ที่มีสายพระโลหิตร่วมกัน โดยประกอบด้วยวังหลวง วังหน้า และวังหลัง หรืออีกนัยหนึ่งให้ความหมายว่า ราชสกุลวังหลังที่เป็นพี่น้องร่วมสายพระโลหิตเดียวกัน คือ ราชสกุล ปาลกะวงศ์ (วงศ์หนึ่ง) ราชสกุล เสนิงค์ (วงศ์หนึ่ง) และราชสกุล นรินทรางกูร (อีกวงศ์หนึ่ง) ซึ่งทั้งสามวงศ์จะเปรียบเสมือนรังสีแห่งแสงพระจักรีอันจะแผ่พระราชกฤษฎีกาให้ปรากฏทุกแคว้นแคว้นอย่างเป็นนรินทร์แห่งชาติ

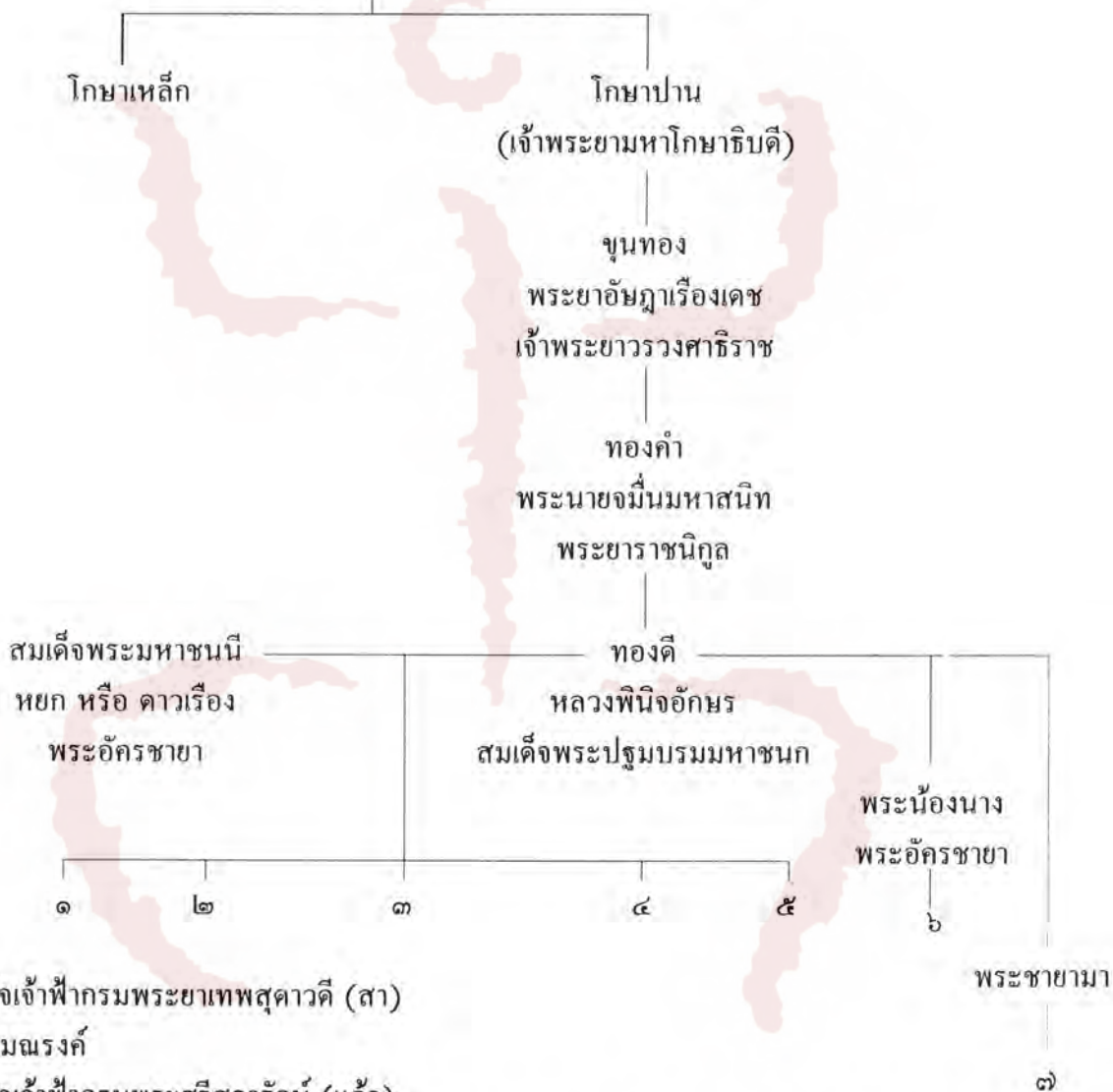
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช

พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา พระราชวงศ์สุโขทัย
พระผู้ทรงมีสายพระโลหิตสืบเนื่องถึงพระบรมราชจักรีวงศ์

ลำดับพระปฐมวงศ์

เจ้าแม่วัดคูสิต (พระองค์เจ้าบัว)

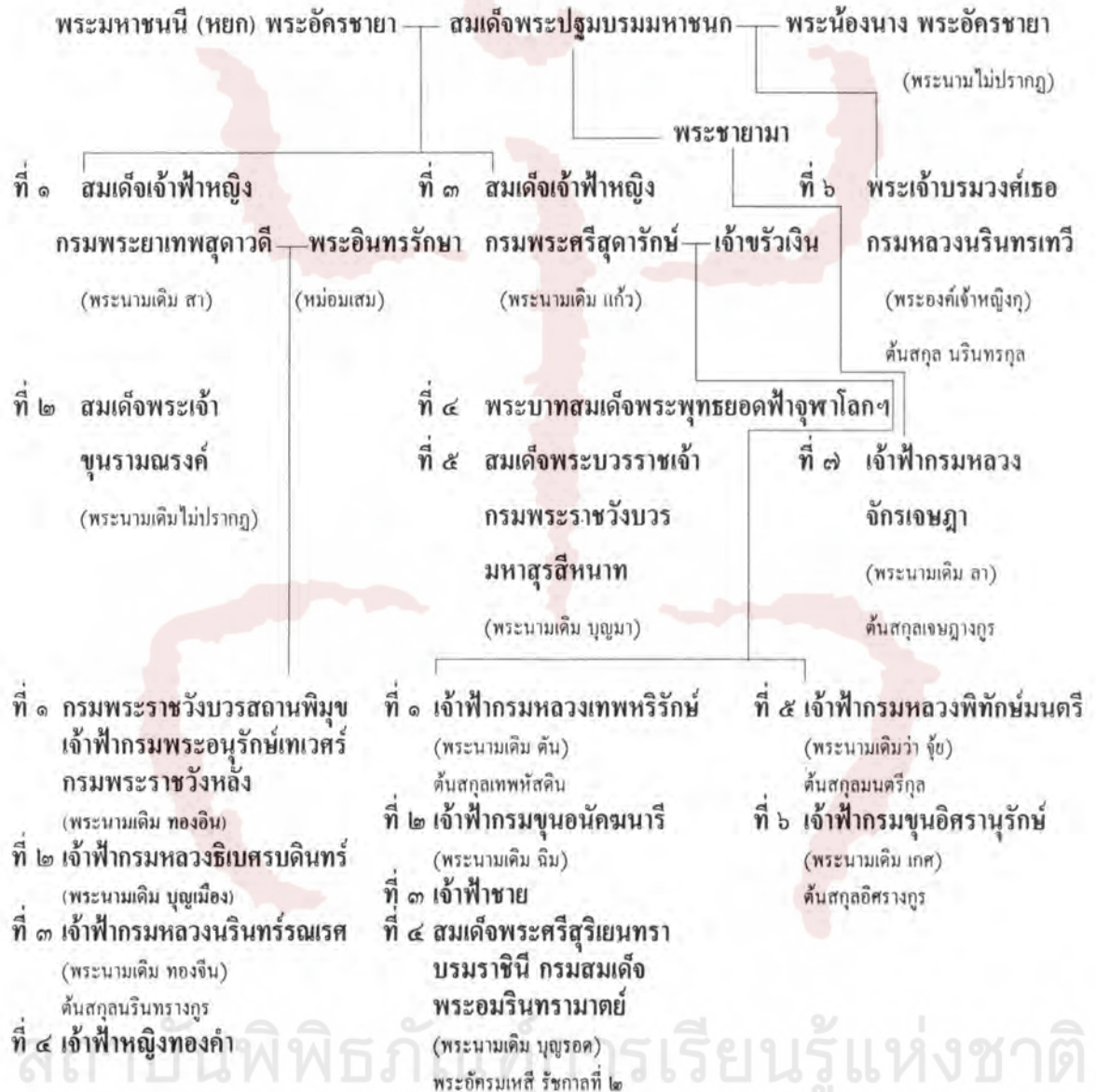

๑. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา)
๒. ขุนรามณรงค์
๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ (แก้ว)
๔. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ด้วง)
๕. กรมพระราชวังบวรรมมหาสุรสีหนาท (บุญมา)
๖. กรมหลวงนรินทรเทวี (กุ)
๗. เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา (ลา)

พระปฐมบรมราชวงศ์

พระบรมราชจักรีวงศ์

๑. นรินทรกุล	๔. เทพหัสดิน
๒. เจษฎางกูร	๕. มนตรีกุล
๓. นรินทรางกูร	๖. อิศรางกูร

พระโอรสพระธิดาในสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก รวมทั้งสิ้น ๗ พระองค์
 พระโอรสพระธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรมพระเทพสุดาวดี รวมทั้งสิ้น ๔ พระองค์
 พระโอรสพระธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรม-พระศรีสุดารักษ์ รวมทั้งสิ้น ๖ พระองค์

พระปฐมวงศ์ฝ่ายวังหลัง

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

๑ ปาลกะวงศ์

๒ เสนีวงศ์

สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ————— พระมหาชนนี (หยก)

พระอินทรรักษา (หม่อมเสม) ————— สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระเทพสุตาวดี (สา)

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทวศรี

พระอัครชายา

กรมพระราชวังหลัง ในรัชกาลที่ ๑

(เจ้าข้างในทองอยู่)

พระนามเดิมทองอิน ลำดับที่ ๑ ในสมเด็จพระเทพสุตาวดี

ที่ ๑	พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นนราเทวศรี พระองค์เจ้าชายปาน ต้นสกุล ปาลกะวงศ์ ๑	ที่ ๓	พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรศวรโยธี พระองค์เจ้าชายบัว	ที่ ๕	พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายปฐมวงศ์
ที่ ๒	พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงกระจับ	ที่ ๔	พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหลวงเสนีบริรักษ์ พระองค์เจ้าชายแดง ต้นสกุล เสนีวงศ์ ๒	ที่ ๖	พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงจก

พระโอรส พระธิดา ประสูติจากพระสนมนางห้าม *

ที่ ๗	หม่อมเจ้าลำไย	ที่ ๑๗	หม่อมเจ้าสุทัศน์	ที่ ๒๗	หม่อมเจ้าธิดา
ที่ ๘	หม่อมเจ้าฉัตร	ที่ ๑๘	หม่อมเจ้าหนูน้อย	ที่ ๒๘	หม่อมเจ้าหญิงเล็ก
ที่ ๙	หม่อมเจ้าทับทิม	ที่ ๑๙	หม่อมเจ้าวรุณ	ที่ ๒๙	หม่อมเจ้าสุวรรณ
ที่ ๑๐	หม่อมเจ้าละมั่ง	ที่ ๒๐	หม่อมเจ้านิล	ที่ ๓๐	หม่อมเจ้าญี่สุน
ที่ ๑๑	หม่อมเจ้าจันทร์นุเรศวร์	ที่ ๒๑	หม่อมเจ้าสุชาติ	ที่ ๓๑	หม่อมเจ้าพิกุล
ที่ ๑๒	หม่อมเจ้าข้าง	ที่ ๒๒	หม่อมเจ้าอำภา	ที่ ๓๒	หม่อมเจ้าหญิงกลาง
ที่ ๑๓	หม่อมเจ้าเสื่อ	ที่ ๒๓	หม่อมเจ้าพิสัย	ที่ ๓๓	หม่อมเจ้านกเขา
ที่ ๑๔	หม่อมเจ้าหมี	ที่ ๒๔	หม่อมเจ้าวงษ์มณี	ที่ ๓๔	หม่อมเจ้าจักระจัน
ที่ ๑๕	หม่อมเจ้าเอื้องนุ่น	ที่ ๒๕	หม่อมเจ้าป้อม	ที่ ๓๕	หม่อมเจ้าเรศร์
ที่ ๑๖	หม่อมเจ้ากำพรวี	ที่ ๒๖	หม่อมเจ้ารัศมี		

พระองค์เจ้าชาย ๔ พระองค์ พระองค์เจ้าหญิง ๒ พระองค์ หม่อมเจ้าชาย ๑๕ องค์ หม่อมเจ้าหญิง ๑๔ องค์ รวม ๓๕ องค์

หมายเหตุ ในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ค่านำพระนาม พระโอรส พระธิดา ในกรมพระราชวังหลังหรือกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขว่า “สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ” หรือ “พระเจ้าหลานเธอ” ตามพระเกียรติยศเช่นเดียวกับพระราชโอรสพระราชธิดา ในสมเด็จพระบรมราชเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบัญญัติให้ใช้คำว่า “พระสัมพันธวงศ์เธอ” เป็นค่านำพระนาม

*จากหนังสือกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข งานพระราชทานเพลิงศพ ยำมาดย์เอก พระชายอดเมืองขวาง (หม่อมหลวงอิน เสนีวงศ์)

ลำดับปฐมวงศ์

สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก พระองค์ผู้เป็นต้นพระบรมราชจักรีวงศ์ พระนามเดิมว่า ทองดี พระอัครชายา พระนามเดิมว่า หยก^(๑) มีพระโอรสธิดา ๗ พระองค์ นับเป็นชั้นที่ ๑ ในปฐมวงศ์ คือ.-

ที่ ๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง กรมพระยาเทพสุดาวดี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมพระยาเทพสุดาวดี) พระนามเดิมว่า สา^(๒) เสด็จอยู่มาจันทรกาลที่ ๑ สิ้นพระชนม์เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะแม เอกศก จ.ศ. ๑๑๖๑ ตรงกับวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๔๒ พระชันษา ๗๐ เศษ

ที่ ๒ พระเจ้ารามณรงค์ (ขุนรามณรงค์) พระนามเดิมหาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่าเป็น ที่ขุนรามณรงค์ สิ้นพระชนม์เสียแต่ครั้งกรุงเก่า^(๓)

ที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง กรมพระศรีสุดารักษ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมพระศรีสุดารักษ์) พระนามเดิมว่า แก้ว^(๔) เสด็จอยู่มาจันทรกาลที่ ๑ สิ้นพระชนม์เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะแม เอกศก จ.ศ. ๑๑๖๑ ตรงกับวันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๔๒ พระชันษา ๖๐ เศษ

ที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ๑ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระนามเดิมว่า ดั่ง พระราชสมภพในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ เมื่อวันพุธ เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๒๖๕

เมื่อพระชันษา ๔๖ พรรษา เสด็จผ่านพิภพปราบดาภิเษก เมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ ปีชวด จัตวาศก จ.ศ. ๑๑๔๔ ตรงกับวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๕ ดำรงสิริราชสมบัติอยู่ ๒๘ พรรษา สวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก จ.ศ. ๑๑๗๑ ตรงกับวันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ พระชนมพรรษา ๗๓ พรรษา

(๑) พระนามว่า หยก หนังสือราชินิกุล รัชกาลที่ ๕ หน้า ๗ ว่า "ดาวเรือง"

(๒) บางแห่งเรียกว่า "เจ้าคุณพระตำหนักใหญ่" (ดูประชุมพงศาวดาร ภาค ๘ หน้า ๕๕)

(๓) มีพระธิดาพระองค์หนึ่ง คนทั้งหลายเรียกว่า เจ้าครอกสี สิ้นพระชนม์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีพระนามปรากฏภายหลังว่า พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมขุนรามินทรสุดา

(๔) บางแห่งเรียกว่า "เจ้าคุณพระตำหนักแดง" (ดูประชุมพงศาวดาร ภาค ๘ หน้า ๕๕)

ที่ 5 สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (สมเด็จพระบวรราชเจ้า^(๑) กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) พระนามเดิมว่า บุญมา ประสูติในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อวันที่วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน เบญจศก จ.ศ. ๑๑๐๕ พ.ศ. ๒๒๘๖

พระชนมายุ ๔๐^(๒) พรรษา ได้อุปราชภิเษกเป็นพระมหาอุปราช เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ สวรรคตในรัชกาลที่ ๑ เมื่อวันที่วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุน เบญจศก จ.ศ. ๑๑๖๕ ตรงกับวันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๔๖ พระชนมายุ ๖๐ พรรษา

ทั้ง ๕ พระองค์ซึ่งออกพระนามมานี้ พระอัครชายาเดิมเป็นพระชนนีร่วมกัน

ที่ ๖ พระองค์เจ้าหญิงกุ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี) คนทั้งหลายเรียกว่า “เจ้าครอกวัดโพธิ์” เพราะเสด็จอยู่วังริมพระเชตุพนฯ มีพระชนม์อยู่มาจนรัชกาลที่ ๓ สิ้นพระชนม์ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๓๐ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาพระนามพระอัฐิเป็น กรมหลวงนรินทรเทวี เป็นต้นสกุล นรินทรกุล

พระชนนีเป็นพระน้องนางของพระอัครชายาเดิม

ที่ ๗ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา^(๓) (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงจักรเจษฎา) พระนามเดิมว่า ลา ประสูติเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๐๓ เป็นพระโอรสพระองค์น้อย เมื่อกรุงเก่าเสียได้ตามคิดพระองค์สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกไปกับเจ้าจอมมารคามาขึ้นไปอยู่เมืองพิษณุโลก ครั้นเสด็จสวรรคตได้ปลงพระศพแล้วเชิญพระอัฐิมาวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงสถาปนาเป็น เจ้าฟ้ากรมหลวงฯ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อเดือน ๗ ปีเถาะ นพศก จ.ศ. ๑๑๖๕ ตรงกับวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๕๐ เป็นต้นสกุล เจษฎางกูร

พระโอรสธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระภราดาชั้นที่ ๑ ในปฐมวงศ์ทั้ง ๗ พระองค์ที่กล่าวมาเป็นชั้นที่ ๒ มีลำดับดังนี้ คือ.-

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี พระภักดา ทรงนามว่า หม่อมเสม เป็นที่พระอินทรรักษา เจ้ากรมพระตำรวจพระราชวังบวรฯ สิ้นพระชนม์เสียแต่ครั้งกรุงเก่า มีพระโอรสธิดาด้วยกัน ๔ พระองค์ คือ.-

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบัญญัติให้เรียกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ว่ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบุรีรักษ์ และกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เปลี่ยนคำ “กรมพระราชวังบวร” ที่นำพระนามเป็น “สมเด็จพระบวรราชเจ้า” (ดูประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๔ หน้า ๑๕)

(๒) หนังสือเทศनावรราชประวัติ หน้า ๑๓๖ ว่าพระชนมายุ ๓๘ พรรษา

(๓) เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ หน้า ๓๐ ว่า “จักรเจษฎา”

๑. เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ (กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข) แล้วเลื่อนเป็นกรมพระราชวังหลัง^(๑) พระนามเดิมว่า ทองอิน ประสูติในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๒๘๕^(๒) ทิวศกดิในรัชกาลที่ ๑ เมื่อวันที่เสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็ง จ.ศ.๑๑๖๘ ตรงกับวันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๔๕ พระชันษา ๖๑ พรรษา^(๓)

๒. เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทร์^(๔) (พระสัมพันธวงศ์เธอ^(๕) เจ้าฟ้า กรมหลวงธิเบศรบดินทร์) พระนามเดิมว่า บุญเมือง ประสูติเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๒๕๖ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อวันที่จันทร์ เดือน ๘ อุดรสาฒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง สัปตศก จ.ศ. ๑๑๔๗ ตรงกับวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๒๘

๓. เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรณ์เรศ^(๖) (พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงนรินทรณ์เรศ) พระนามเดิมว่า ทองจีน ประสูติเมื่อปีฉลู พ.ศ.๒๓๐๐^(๗) สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีมะเส็ง นพศก จ.ศ. ๑๑๕๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๔๐ พระชันษา ๔๑ ปี เป็นต้นสกุล นรินทรางกูร

๔. เจ้าฟ้าหญิงทองคำ (พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้าทองคำ) ประสูติเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๐๔ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

พระเจ้ารามณรงค์ (ขุนรามณรงค์) มีพระธิดาพระองค์หนึ่ง คนทั้งหลายเรียกว่า เจ้าครอกสี สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาพระนามพระอัฐิเป็นกรมขุนรามนรินทร์สุดา เมื่อในรัชกาลที่ ๔^(๘)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสुदारักษ์ พระภักศดาทรงพระนามว่า เจ้ารัวเงิน เป็นสกุลเศรษฐี อยู่มาสิ้นพระชนม์ในสมัยกรุงธนบุรี มีพระโอรสธิดาด้วยกัน ๖ พระองค์ คือ.-

-
- (๑) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ เป็นกรมพระราชวังหลัง หรือกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ นับเป็นกรมพระราชวังหลังพระองค์ที่ ๒ (กรมพระราชวังหลังพระองค์แรก คือ นายจบบ คชประสิทธิ์ ซึ่งเป็นหลานพระเพทราชา) คูทำเนียบข้าราชการวังหลัง อธิบายเบื้องต้นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
- (๒) สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เป็นพระยาสุริยภักข์ (ดูพงศาวดาร รัชกาลที่ ๑ เล่ม ๘๐ หน้า ๑๕)
- (๓) หนังสือพระราชวิจารณ์ เรื่องจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี เลขหัวข้อเรื่อง ๒๐๔ ว่า “กรมพระราชวังหลัง ทิวศกดิ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ”
- (๔) เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ หน้า ๓๐ ว่า “กรมหลวงธิเบศรบดินทร์”
- (๕) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบัญญัติให้ใช้คำว่า “พระสัมพันธวงศ์เธอ” เป็นคำนำพระนามพระโอรสพระธิดาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข และพระราชโอรสพระราชธิดา ในสมเด็จพระที่นั่งทรงเธอในรัชกาลที่ ๑ (ดูฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ของไทย ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๔ หน้า ๔๕)
- (๖) เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ.๒๔๗๒ หน้า ๓๐ ว่า “กรมหลวงนรินทรณ์เรศ”
- (๗) สมัยกรุงธนบุรีเป็นหลวงฤทธิธนาชเวรมหาเด็กลี้
- (๘) ดูจดหมายเหตุเรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ.๒๔๖๘ หน้า ๑๕๑ และ ๑๕๓

๑. เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ (พระสัณห์พันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงเทพหริรักษ์) พระนามเดิมว่า ตัน ประสูติเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อวันที่จันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีกุน สัปตศก ตรงกับวันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๔๘ พระชันษา ๔๖ ปี สกุล เทพหัสดิน สืบมาแต่พระองค์นี้

๒. เจ้าฟ้าหญิงฉิม (พระสัณห์พันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมขุนอนันคนารี) ประสูติเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๐๕ ทรงสถาปนาพระนามพระอัฐิเป็น เจ้าฟ้า กรมขุนอนันคนารี เมื่อในรัชกาลที่ ๔

๓. เจ้าฟ้าชาย (พระสัณห์พันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้า) สิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์

๔. สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี (เจ้าฟ้าหญิงบุญรอด) พระนามเดิมว่า บุญรอด ประสูติเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๑๒ ค่ำ ปีกุน จ.ศ. ๑๑๒๕ ตรงกับวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๒ คนทั้งหลายเรียกว่า สมเด็จพระพันวษา สวรรคตในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันที่อังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ปิวอก อัฐศก จ.ศ. ๑๑๕๘ ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๑๕ พระชันษา ๗๐ ปี ทรงเฉลิมพระนามาภิไธยเป็น กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาดย์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ^(๑)

๕. เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี (พระสัณห์พันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษ์มนตรี) พระนามเดิมว่า จุ้ย ประสูติเมื่อวันเสาร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๑๓ ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงกำกับกรมวัง และกรมมหาดไทย สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อวันที่จันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก จ.ศ. ๑๑๘๔ ตรงกับวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๖๕ พระชันษา ๕๓ ปี เป็นต้นสกุล มนตรีกุล

๖. เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณูรักษ์ (พระสัณห์พันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมขุนอิศราณูรักษ์) พระนามเดิมว่า เกศ ^(๒) ประสูติครั้งกรุงธนบุรี เมื่อวันที่พุธ เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๑๖ ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงกำกับกรมมหาดไทย ต่อจากเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันที่ศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๑๑๕๒ ตรงกับวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๑๓ พระชันษา ๕๘ ปี เป็นต้นสกุล อิศราณูกร

(๑) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เปลี่ยนการออกชานพระนามาภิไธยใหม่เป็น "สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี" (ดูประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๔ หน้า ๑๕)

(๒) ในหนังสือชุมนุมพระบรมราชธิบาย ในรัชกาลที่ ๔ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๑ หน้า ๑๐ ว่า "เกศ"

กรมหลวงนรินทรเทวี พระองค์เจ้ากุ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี) ต้นสกุล นริน-
ทรกุล พระภักดา พระนามเดิมว่า หม่อมมุก บุตรเจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล) ในรัชกาลที่ ๑ ทรง
สถาปนาเป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์^(๑) สิ้นชีพิตักษัย เมื่อปีกุน สัปตศก จ.ศ. ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘
(ในรัชกาลที่ ๒) มีพระโอรสด้วยกัน ๒ พระองค์

๑. พระองค์เจ้าชาย ฉิม (พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นนรินทรเทพ) ประสูติเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๒๓
ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นนรินทรเทพ ในรัชกาลที่ ๒ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒. พระองค์เจ้าชาย เจ่ง (พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรนทร์บริรักษ์) ทรงสถาปนาเป็นกรม
หมื่นนเรนทร์บริรักษ์^(๒) ประสูติเมื่อวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๘ สิงหาคม ปีมะเมีย อัฐศก
จ.ศ. ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๒๕ ในรัชกาลที่ ๑ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๔
ค่ำ ปีเถาะ^(๓) พ.ศ. ๒๓๗๔ พระชันษา ๔๖ ปี

เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงจักรเจษฎา) ต้นสกุล เจษฎา-
กูร มีหม่อมเจ้าในกรมหลายพระองค์ หาทราบพระนามหมดไม่

เจ้านายในรัชกาลหลัง ๆ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ มา ทั้งฝ่ายวังหลวงและวังหน้า ล้วนสืบลำดับปฐมวงศ์
ลงมาแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทุกพระองค์

แสดงลำดับปฐมวงศ์ไว้ในเบื้องต้น เพื่อให้ปรากฏสกุลอันเนื่องในพระราชวงศ์ให้บริบูรณ์ สิ้น
เนื้อความเพียงนี้

(๑) เป็นเจ้านายที่มีได้เป็นเชื้อสายในปฐมวงศ์ ซึ่งมี ๓ พระองค์ด้วยกันคือ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ พระองค์เจ้าขุนเพชร และ กรมขุน
สุนทรภูเบศร์

(๒) เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๓๗๒ หน้า ๓๗ ว่า “นเรนทร์บริรักษ์”

(๓) สอดกับปฏิทินแล้ว เป็นปีชาล ตรงกับวันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๓ (ดูปฏิทินกรมวิชาการ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๔ หน้า ๔๕)

เจ้าพระยามหาโกษาธิบดี (โกษาปาน)
ต้นตระกูลพระบรมราชจักรีวงศ์

เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ราชทูตไทยผู้เจริญสัมพันธไมตรีกับชาติตะวันตกเป็นครั้งแรก
 ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และทำให้การค้าระหว่างไทยกับต่างชาติเจริญรุ่งเรืองที่สุดขีด

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

เจ้าพระยาโกษาธิบดี (โกษาปาน)

ต้นตระกูลพระบรมราชจักรีวงศ์

เจ้าพระยาโกษาธิบดี เดิมชื่อ ปาน เกิดราว พ.ศ. ๒๑๕๓ เป็นบุตรเจ้าแม่วัดคูต ซึ่งเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช บิดาไม่ปรากฏนาม ท่านมีพี่ชายคือ เจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) ท่านได้เข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระนารายณ์ ในปี พ.ศ. ๒๒๑๓ ต่อมาได้เป็นผู้ช่วยพระยาคลัง และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น ออกพระวิสุตรสุนทร เนื่องจากท่านรับราชการสนองพระคุณด้วยความอุตสาหะ รอบคอบและเฉลียวฉลาด ในปี พ.ศ. ๒๒๒๔ สมเด็จพระนารายณ์โปรดเกล้าฯ ให้ท่านและคณะทูตเดินทางไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เพื่อถวายพระราชสาสน์ แต่เรืออับปางเสียก่อนที่ใกล้เกาะมาดากัสการ์ ต่อมา ในพ.ศ. ๒๒๒๘ สมเด็จพระนารายณ์ได้ส่งคณะทูตไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อีกครั้งหนึ่ง ท่านได้รับการต้อนรับอย่างสมเกียรติ และการไปเจริญสัมพันธไมตรีครั้งนี้เป็นความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ด้วยความสามารถของท่าน

ออกพระวิสุตรสุนทรเป็นผู้มีบุคลิกดี ท่าทางเฉลียวฉลาด มารยาทเรียบร้อย เป็นคนช่างสังเกตและจดจำ พุดจาหลักแหลมคมคาย ท่านได้รับเกียรติอย่างสูงจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้เขียนภาพสีน้ำมันบันทึกเหตุการณ์ที่ท่านพระวิสุตรสุนทรเข้าเฝ้าถวายพระราชสาสน์จากสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเหรียญที่ระลึกการเข้าเฝ้าด้วย หลังจากที่ท่านกลับจากฝรั่งเศส สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงเลื่อนบรรดาศักดิ์ให้เป็นเจ้าพระยาโกษาธิบดีมีหน้าที่เกี่ยวกับต่างประเทศ การคลัง และการค้า เมื่อสมเด็จพระนารายณ์สวรรคต สมเด็จพระเพทราชาขึ้นครองราชย์สมบัติ พระองค์ทรงระแวงพระทัยว่า เจ้าพระยาโกษาธิบดีฝักใฝ่กับฝรั่งเศส จึงกำจัดเจ้าพระยาโกษาธิบดีและผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง แม้ว่าท่านจะเสียชีวิตก่อนวัยอันควร ซึ่งนับเป็นการสูญเสียบุคคลที่มีความสามารถในการช่วยเหลือประเทศชาติไปก็ตาม แต่คุณงามความดีของท่านที่สร้างไว้ก็คงจารึกไว้ในประวัติศาสตร์ตลอดไป

สถาบันพิพิธภัณฑสถานการเรียนรู้แห่งชาติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา)
 สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ ในรัชกาลที่ ๑
 พระราชชนนีกรมพระราชวังหลัง องค์พระปฐมวงศ์ราชบุพการีฝ่ายวังหลัง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ ในรัชกาลที่ ๑

ในพระราชพิธีปราบดาภิเษก ณ วันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๕ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราช คือ เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล โปรดเกล้าฯ ทรงสถาปนาพระเชษฐภคินีพระองค์ใหญ่ (สา) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี เจ้ากรมตั้งเป็นพระยา (พระยาพานทอง)

โปรดเกล้าฯ ทรงสถาปนาพระเชษฐภคินีองค์น้อย เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุदारักษ์ (แก้ว)

ดังกล่าวพระนามทั้งสี่พระองค์ข้างต้นนั้น ทรงมีพระชนนีร่วมกัน นอกจากนั้นได้สถาปนาพระน้องนางเธอต่างพระชนนี “กุ” เป็นพระองค์เจ้าหญิงกุ ซึ่งต่อมาคนทั้งหลายเรียกว่า “เจ้าครอกวัดโพธิ์” เพราะเสด็จอยู่วังริมวัดพระเชตุพนฯ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาพระนามพระอัฐิเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี พระชนนีที่เป็นพระน้องนางของพระอัครชายาเดิม ส่วนโอรสพระองค์น้อย (ลา) ซึ่งทรงติดตามพระองค์พระปฐมมหาชนกไปกับเจ้าจอมมารดา ขึ้นไปสู่เมืองพิษณุโลก และอัญเชิญพระอัฐิมารวบรวมสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้รับสถาปนาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงจักรเจษฎา

ทั้งหกพระองค์ที่ได้กล่าวพระนามมานี้ (โดยไม่นับขุนรามณรงค์ที่สิ้นชีพเสียก่อนกรุงศรีอยุธยาแตก) นับได้ว่าเป็นต้นพระบรมราชจักรีวงศ์ (ปฐมวงศ์)

กล่าวเฉพาะสายสมเด็จพระยาเทพสุดาวดี (สา) สมเด็จพระนางเธอทรงมีพระภักศดาทรงนามว่าหม่อมเสมเป็นพี่พระอินทรรักษาเจ้ากรมตำรวจฝ่ายพระราชวังบวรฯ สิ้นพระชนม์เสียแต่ครั้งกรุงเก่า ทรงมีพระโอรสธิดาด้วยกัน ๔ พระองค์ ดังนี้

๑. เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์ พระนามเดิมว่า ทองอิน ซึ่งต่อมาทรงรับสถาปนาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมพระราชวังหลัง ในรัชกาลที่ ๑)

๒. เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศร์บดินทร พระนามเดิม บุญเมือง

๓. เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรธรรมาศ พระนามเดิมว่า “ทองจิ้น” (ต้นราชสกุล นรินทรางกูร ณ อยุธยา)

๔. เจ้าฟ้าทองคำ

ขุนรามณรงค์มีพระธิดาองค์หนึ่ง คนทั้งหลายเรียกว่า “เจ้าครอกซี” ทรงสถาปนาพระนาม พระอัฐิเป็นกรมขุนรามมินทรสุดาในรัชกาลที่ ๔ ทั้ง ๔ พระองค์ที่กล่าวพระนามมานี้ จัดเป็นชั้นที่ ๒ ในสายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี (สา)

ลำดับที่ ๓ คือพระโอรสธิดาที่กล่าวพระนามมาข้างต้น แต่ขอกล่าวเฉพาะพระโอรสองค์ใหญ่ คือเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์ ซึ่งต่อมาได้รับทรงสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือ กรมพระราชวังหลัง หรือพระวังหลัง ในรัชกาลที่ ๑

พระอัครชายาของกรมพระราชวังหลังคือ “เจ้าครอกทองอยู่” ซึ่งเป็นพระชายาเดิม “เจ้าครอกทองอยู่” ทรงเป็นพระราชวงศ์อยุธยา ถวายตัวรับราชการในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทวดี พระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

คำว่า “เจ้าครอก” นั้น เป็นคำที่จำกัดใช้ไม่เป็นทางการ เพื่อเรียกเจ้านายฝ่ายในที่เป็นที่เคารพนับถือของเจ้านายทั้งปวงในฐานะที่เป็นเจ้าผู้ใหญ่

กรมพระราชวังหลัง ทรงมีพระโอรสและพระธิดารวมทั้งสิ้น ๓๕ พระองค์เป็นชาย ๑๕ พระองค์หญิง ๑๖ พระองค์ พระโอรสธิดาที่เกิดจากพระอัครชายา เจ้าครอกทองอยู่เท่านั้นที่ดำรงพระยศเป็น พระองค์เจ้า ส่วนโอรสธิดาอื่นที่ประสูติจากพระสนมนางห้านั้นมีพระยศเป็นหม่อมเจ้า

พระโอรสพระธิดาในเจ้าครอกทองอยู่ มีพระนามดังนี้

พระองค์ที่ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าปาน (ทองปาน) ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ทรงได้รับสถาปนาเป็น “กรมหมื่นนราเทเวศร์” ทรงเป็นต้นราชสกุล ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา

พระองค์ที่ ๒ พระองค์เจ้าหญิงกระจับ (กระจับทอง)

พระองค์ที่ ๓ พระนามเดิมพระองค์เจ้าชายบัว (บัวทอง) ต่อมาทรงได้รับสถาปนาเป็น “กรมหมื่นนเรศร์โยธี” ทรงเป็นหมัน ไม่มีพระโอรสพระธิดา

พระองค์ที่ ๔ คือ พระองค์เจ้าชายแดง (แดงโม) ต่อมาทรงรับสถาปนาเป็น “กรมหมื่นเสนีบริรักษ์” และเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงเสนีบริรักษ์ในรัชกาลที่ ๓ ทรงเป็นต้นราชสกุล เสนีวงศ์ ณ อยุธยา

พระองค์ที่ ๕ พระนามเดิมคือทองแดง กล่าวกันว่าเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ประสูติ นับแต่ประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ ด้วยเหตุนี้ในภายหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มหาราช จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานพระนามให้ใหม่ว่าพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ แต่ด้วยเหตุผลใดไม่ปรากฏ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ จำพรรษา ณ วัดระฆังในชั้นต้น ต่อมาทรงสถาปนาพระปรารักษ์วัดแจ้ง ซึ่งเดิมสูงเพียง ๘ วา และเรียกว่า “พระปรารักษ์วัดมะกอกนอก” ท่านสุนทรภู่เป็นมหาดเล็กของพระองค์ท่าน ทรงอยู่ในสมณเพศตลอดพระชนม์ชีพ

พระองค์ที่ ๖ พระนามเดิม ทองสุก ภายหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดเกล้าฯ เปลี่ยนพระนามว่า จงกล ไม่มีพระภักดา พระนมของพระองค์เจ้าหญิงพระองค์นี้เป็น มารดาของท่านสุนทรภู่

พระโอรสของกรมพระราชวังหลัง ทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นนราเทเวศร์ กรมหมื่นนเรศวรโยธีกรมหมื่นเสนีบริรักษ์พร้อมกันทั้งสามพระองค์พี่น้องก่อนการพระเมรุพระราชวังหลังเล็กน้อย เล่าขานเรียกกันว่า “เจ้าสามกรม”

ก่อนศึกเจ้าอนุฯ กรมหมื่นนราเทเวศร์ได้สิ้นพระชนม์แล้ว ต่อมาอีก 3 ปีหลังศึกสงบ กรมหมื่นนเรศวรโยธีก็ได้สิ้นพระชนม์อีกพระองค์หนึ่ง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๖๕ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๓ สวรรคตประวัติดิ- ศาสตร์ได้บันทึกไว้ว่า “ครั้งนั้น ข้าไทยเจ้าต่างกรม กรมใหญ่ ๆ ดิ้นกันว่า เจ้าของตัวจะได้เป็นที่วังหน้า บ้างก็หาเครื่องยศและผ้าสมปัก ที่อยากเป็นตำรวจก็หาหอกธัดประคด เอ็กเกริกกันไปทั้งเมือง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงทราบ ปรีกษาด้วยท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนโกษา กราบทูลว่า ถ้าไม่ทรงตั้งกรมพระราชวังแล้วขอให้ยกเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง กรมขุน ขึ้น ข้าไทยจะได้เห็นว่าเจ้านายของตัวได้เลื่อนที่มียศเพียงนั้น ๆ แล้วจะได้หายคั่น ทรงพระราชดำริเห็น ด้วย จึงได้เลื่อนกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ๑ กรมหมื่นรักษัรณเรศวร (๑) กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ๑ สาม พระองค์นี้ขึ้นเป็นกรมหลวง กรมหมื่นรามอิสเรศวร ๑ กรมหมื่นเดชอดิศร ๑ กรมหมื่นพิพิธภูเบศร์ ๑ เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนแล้วทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าพระองค์น้อยขึ้นเป็นกรมขุนอิศเรศวรังสรรค์”

ในการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งครั้งนั้น กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นกรมหลวง โดยไม่ต้องเป็นกรมขุนก่อน ถือเป็นกรณีพิเศษ ในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ เรื่องธรรมเนียมราช ตระกูลในกรุงสยาม พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

“(๘๖) แต่กรมหลวงขึ้นไปเป็นได้ แต่พระองค์เจ้าชั้นเอก ยกเสียแต่ที่มีคุณวิเศษยิ่ง แต่เจ้านายที่เป็นกรมดังนี้ ตั้งแต่กรมสมเด็จพระลงมาจนถึงกรมหลวง เห็นเคยเป็นอยู่แต่เจ้านายวังหลวงที่เป็น พระองค์เจ้าชั้นเอกโดยมาก ที่พระองค์เจ้าชั้นโทชั้นตรี ได้มาเป็นนั้นน้อยหนักหนา เห็นมีอยู่แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงเสนีบริรักษ์ ซึ่งเป็นโอรสกรมพระราชวังหลัง ได้ เป็นกรมหลวงองค์หนึ่ง เพราะท่านได้ทำทัฬหีมาก มาถึงแผ่นดินในปัจจุบันนี้ ก็มีกรมพระปวเรศวริยา ลงกรณ์ที่ผนวชเป็นกรมพระ เพราะเหตุที่ท่านมีพิเศษกว่าเจ้านายทั้งปวง ดังเช่นกล่าวมาแล้ว”

การที่กล่าวมาโดยลำดับตั้งแต่ชั้นแรกคือ ปฐมวงศ์จนถึงชั้นที่ ๓ ดังนี้ กล่าวข้างต้นก็เพื่อ ชี้ให้เห็นว่า อันที่จริง ปฐมวงศ์ของสายสกุล ปาลกะวงศ์และเสนีวงศ์นั้นก็คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ ในรัชกาลที่ ๑ นั้นเอง

ก่อนที่จะกล่าวถึงพระประวัติบางตอนของพระองค์ท่าน ขอตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับพระนามที่ปรากฏเรียกขานกัน บ้างก็เขียนเป็นกรมพระ บ้างก็ว่าเป็นกรมพระยา เพราะว่าเมื่อทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมพระเทพสุดาวดีนั้น เจ้ากรมของพระองค์ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นพระยา

แต่อย่างไรก็ดี สมเด็จพระพระยาในยุคนั้นยังไม่มี สูงสุดก็คือกรมพระ ในเรื่องนี้สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงวิพากษ์ไว้ว่า กรมเจ้านายสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาในสมัยรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ที่กรมพระเป็นกรมเจ้านายสูงสุดและได้เพิ่มกรมหมื่นขึ้น กรมเจ้านายจึงมี ๔ ชั้นคือ

กรมพระ สำหรับพระมหากษัตริย์ กรมพระราชวังหลัง และสมเด็จพระชนนีพระพันปีหลวง กรมหลวง สำหรับมเหสี พระบิณฑุรย์น้อย พระเจ้าน้องเธอ และพระเจ้าลูกเธอ

กรมขุน สำหรับพระเจ้าลูกเธอ และพระเจ้าหลานเธอ

กรมหมื่น พระองค์เจ้าลูกเธอและเจ้าพระญาติตั้งเป็นพิเศษ ส่วนชั้นกรมพระยาเป็นชั้นที่เพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๖ นี้เอง แต่ก็ออกพระนามกันว่า กรมพระยาเทพสุดาวดีตลอดมา เพราะเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระองค์ท่านในฐานะที่ทรงกรมชั้นพระยาพานทอง

กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดีนั้นกับพระภักดา พระโอรส พระบุตร เมื่อกรุงศรีอยุธยายังไม่แตก จะอยู่คาบไคไม่แน่ชัด รู้แต่ว่าพระภักดาของพระองค์ท่านมีนามว่า หม่อมเสม ได้ปฏิบัติราชการแผ่นดินเป็นที่พระอินทร์รักษา เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ช่วยฝ่ายพระบวรราชวัง ได้ประสูติพระโอรส ๓ พระองค์ พระธิดา ๑ พระองค์แล้วก่อนอยุธยาแตก ส่วนพระภักดานั้นถึงแก่พิราลัย ไม่มีใครทราบแน่นอน แต่สันนิษฐานว่าคงในยุคกรุงศรีอยุธยา เพราะครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรีก็ไม่มีแล้ว มีแต่กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดีกับพระโอรสพระธิดา เสด็จมาประทับอยู่ที่สวนมังคุด ซึ่งเวลานั้นเรียกว่าบ้านปูน ตามสถานที่แต่โบราณมา ได้ถวายพระโอรสพระธิดาให้ทำราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

“มีเรื่องเล่าว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระเจริญพระชนม์ได้ ๕ พรรษา ทรงวิ่งเล่นตามภาษาทรงพระเยาว์ โดยกำลังทรงยังพระองค์ไม่ทัน ก็เลยไปล้มลงในกองเพลิงใหญ่ ซึ่งคนสูมไว้ในฤดูหนาว ขณะนั้นพระชนกชนนีไม่เห็น ๆ แต่พระพี่นางทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จวิ่งไปลูบพระกายออกจากกองเพลิงใหญ่ ก็ไม่เป็นอันตราย พระกายก็ไม่พอง แล้วทรงวิ่งเล่นต่อไป”

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ทรงไว้ว่า

“ครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดีและกรมสมเด็จพระศรีสุदारักย์ ทั้งสองพระองค์ก็ได้ตาม

เสด็จไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง กรมสมเด็จพระเทพสุทวารวดีมีพระตำหนักอยู่ข้างหลังพระมหาราชเทียร เรียกว่า พระตำหนักใหญ่ ได้ว่าราชการเป็นใหญ่ทั่วไปแทบทุกอย่าง และว่าการวิเศษในพระคลังเงิน พระคลังทอง และสิ่งของต่าง ๆ ในพระราชวังชั้นในทั้งสิ้น

กรมพระศรีสุदारักษ์นั้น มีพระตำหนักอยู่เบื้องหน้าหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและพระวิมานรัตยา เรียกว่าพระตำหนักแดง ได้ทรงว่าราชการทรงกำกับเครื่องใหญ่ในโรงวิเศษต้นและการสดึงและการอื่น ๆ อีกหลายอย่าง กรมสมเด็จพระเทพสุทวารวดี และกรมพระศรีสุदारักษ์ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จดำรงพระชนม์อยู่ยาวนานในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึง ๑๕ ปี ครั้นเมื่อปีมะแมออกศก จุลศักราช ๑๑๖๑ ทั้งสองพระองค์นั้นทรงพระประชวรพระโรคชรา กรมสมเด็จพระศรีสุदारักษ์ พระชนมายุ ๖๐ ปีเศษ ยังไม่ถึง ๗๐ เสด็จทิวงคตก่อน ล่วงไปได้สามเดือนเศษ กรมสมเด็จพระเทพสุทวารวดี มีพระชนมายุได้ ๗๐ ปีเศษ ไม่ถึง ๘๐ ก็เสด็จทิวงคต พระศพได้ไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้วยกัน ได้ถวายพระเพลิงพร้อมกัน”

ตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระเทพสุทวารวดีนั้น นอกจากเรียกกันว่าพระตำหนักใหญ่แล้ว ยังเรียกกันอีกว่าพระตำหนักเขียว โดยทาสีเขียว คู่กับพระตำหนักแดงของกรมพระศรีสุदारักษ์ พระตำหนักทั้งสององค์นี้เป็นพระตำหนักหมู่ มิใช่พระตำหนักองค์เดียว

เกี่ยวกับพระตำหนักทั้งสององค์นี้ คงจะมีเค้าเหมือนกัน เว้นแต่ขนาดอาจต่างกัน จึงเรียกว่าพระตำหนักเขียวว่า พระตำหนักใหญ่อีกชื่อหนึ่ง ปัจจุบันเราจะเห็นพระตำหนักแดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และที่วัดเขมาภิรตาราม ส่วนพระตำหนักเขียวปัจจุบันอยู่ ณ วัดอมรินทราราม บางกอกน้อย

หลวงวิจิตรวาทการ อดีตอธิบดีกรมศิลปากร กล่าวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ถึงลักษณะของพระตำหนักแดงดังนี้คือ

“ถึงแม้จะถูกรื้อที่ตั้ง ๓ ครั้งแล้วก็ดี ตำหนักแดงที่อยู่ที่วัดเขมาภิรตารามเวลานี้ ยังคงเป็นรูปอยู่ได้ด้วยความอุตสาหะของเจ้าอาวาสและพระภิกษุสงฆ์ในวัดเขมาภิรตาราม อุดสำหรั่งไว้โดยก่ออิฐรองรับชั้นล่างให้คงอยู่แต่ฝาและโครงไม้ชั้นบน ส่วนพื้นได้ถูกเปลี่ยนบ้าง คือเปลี่ยนเอาไม้ใหม่มาใส่แทนไม้เก่าที่ผุพังและยกพื้นขึ้นให้เสมอกัน เพราะพื้นเดิมมีสูงตอนหนึ่ง ต่ำตอนหนึ่ง ตำหนักแดงที่มีเสาจุนเชิงชายจากพื้นดินทำนองเดียวกับพระตำหนักแดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเวลานี้ เสาเชิงชายเหล่านี้ต้องรื้อเพราะผุพังจนเหลือวิสัยที่จะรักษาไว้ได้ ทางด้านเหนือได้สร้างมุขต่อเดิมออกไป แต่อย่างไรก็ดี ถึงแม้ตำหนักแดงจะถูกเปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้ ส่วนที่ยังเหลืออยู่ก็เพียงพอเป็นอาหารของนักประวัติศาสตร์ได้บ้าง เพราะเป็นชิ้นหนึ่งที่แสดงให้เห็นตัวอย่างปราสาทราชวังเมื่อร้อยห้าสิบปีมาแล้ว

ซึ่งเป็นเรือนฝากระดานนี้เอง นับว่าเป็นเรือนไม้ที่รักษาไว้ได้ทนทานที่สุดชิ้นหนึ่ง นักเรียนประวัติศาสตร์จะได้เห็นชีวิตของสมเด็จพระราชินีเมื่อ ๑๓๐ ปีมาแล้วว่าประทับอยู่ในที่เช่นไร เมื่ออย่างเข้าไปในคาน้ำแดงจะเห็นห้องกว้าง ซึ่งในครั้งกระนั้นคงเป็นห้องนั่งเล่น นั่งประชุมของพวกสาวสวรรค์ จับเขม่าถอนไร ทาขมิ้นเหลืองไปทั่วตัว ตอนต่อไปมีฝาผนังห้องแบ่งเป็นสองตอน ตอนข้างซ้ายมือไม่ได้กันอย่างใกล้ชิดเป็นแต่เพียงรอยไม้ประกบเสา เข้าใจว่าคงใช้มานานกันั้นในตอนนั้น แต่ทางขวามือกันั้นเป็นห้องบรรทม ประตูข้างบนเล็ก ข้างล่างโตตามแบบก่อสร้างของไทยโบราณ ห้องบรรทมไม่กว้างนัก ฝาคาน้ำข้างนอกแลเห็นกรอบไม้ตามแบบฝากระดานอย่างดีแต่ข้างในกรุเป็นไม้สักชั้นหนึ่ง สีแดงที่มีมืออยู่แต่เดิมได้ถูกทับด้วยสีอื่น ยังคงเหลือสีแดงอยู่บางแห่ง รวมความว่าคาน้ำแดงเป็นชิ้นสำคัญชิ้นหนึ่งที่จะต้องสงวนไว้ให้ทนทานที่สุดที่จะอยู่ได้”

ลักษณะของพระตำหนักเข็วก็คงเป็นเช่นเดียวกับพระตำหนักแดงที่กล่าวมาแล้วเป็นส่วนใหญ่ แต่มีข้อสังเกตว่าพระตำหนักเข็วโดยเฉพาะฝากระดานด้านในมีหลักฐานว่า มีจิตรกรรมฝาผนังด้วย เรื่องนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้เกี่ยวกับเรื่องอิเหนาเล็กว่า

“...ว่าถึงเรื่องอิเหนาเล็ก ตอนอิเหนาลักนางบุษบาเหมือนกัน แม่เพลงยาวและจิตรกรรมรูปวาดเขียน เมื่อครั้งแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ชอบอ้างและเขียนเรื่องอิเหนาเล็ก เป็นต้นว่า พระตำหนักเข็วที่ประทับของเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี สมเด็จพระที่นั่งในรัชกาลที่ ๑ ฝาประจันห้องก็เขียนเรื่องอิเหนาเล็ก เพราะเหตุดังนี้จึงเห็นว่า เรื่องอิเหนาเล็กเป็นเรื่องที่ขบถกันกว่าเรื่องดาหลัง อิเหนาใหญ่ ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าตลอดมา”

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ได้โปรดฯ ให้รื้อตำหนักในเขตพระราชฐานชั้นใน ซึ่งมีโครงสร้างไม้ เปลี่ยนเป็นตัวตึก โดยโปรดฯ ให้สร้างพระตำหนักตึกถวายสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระราชชนนี พระเจ้าลูกเธอ พระสนมกำนัลใน สำหรับพระตำหนักเข็วนั้นได้โปรดฯ ให้ย้ายไปปลูกถวายเจ้าอาวาสวัดอัมรินทราราม ซึ่งตั้งอยู่ปากคลองบางหว้าน้อยติดกับวังหลัง แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย ซึ่งเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี

วัดนี้เดิมชื่อวัดบางหว้าน้อย เป็นวัดโบราณ กรมพระราชวังหลังทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอาราม สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงพระราชทานนามวัดใหม่ว่า “วัดอมรินทราราม” สมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ปุชนีย์วัดกุศสถานในพระอารามถูกระเบิดทำลายเป็นส่วนใหญ่ จนเหลืออยู่บ้างก็คือวิหารหลวงพ่อโบสถ์น้อยและอื่น ๆ ที่อยู่ในสภาพชำรุด นอกนั้นเป็นสิ่งที่ก่อสร้างใหม่ทั้งสิ้น

แต่อย่างไรก็ดี บรรดาถาวรวัตถุที่สร้างไว้ครั้งรัชกาลที่ ๑ ที่ยังมีเหลืออยู่ คือโบสถ์น้อย ภูเขาที่ประดิษฐานพระพุทธรูปจำลองและมณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธรูปบาทจำลอง หอสดมภ์ ศาลา

การเปรียญหลังใหญ่และค้ำหนักเขี้ยว ค้ำหนักเขี้ยวนี้ในปัจจุบันอยู่ในคณะ ๑ ของวัด เป็นเรือนไม้ไทยหลังใหญ่ ทรวดทรงงดงาม ทางวัดได้จัดการปฏิสังขรณ์ให้อยู่ในสภาพดี

ในหนังสือพุทธศาสตร์ปริทัศน์ที่แจกในงานทอดกฐินของกองทัพเรือในเดือนตุลาคม ๒๕๒๖ ที่วัดบุบผารามบวรวิหาร ท่านอาจารย์พระเทพรัตนดิลกได้เขียนเรื่อง “วajasukhaya เป็นอุดมมงคล” ท่านยกกรณีพระพุทธรองค์ศรีสอนตามสุดต้นคปฎกไว้ว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วาจาเมืองคสมบัตติ ๕ เป็นวาจาดี ไม่เป็นวาจาชั่ว เป็นวาจาไม่มีโทษ และท่านผู้รู้จริง (นักปราชญ์แท้) ไม่ติเตียน องค์คสมบัตติ ๕ คือ (๑) พุคเหมาะแก่เวลา (๒) พุคจริง (๓) พุคอ่อนหวาน (๔) พุคมีประโยชน์ (๕) พุคด้วยจิตเมตตา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วาจาเมืองคสมบัตติ ๕ เหล่านี้แล เป็นวาจาดี ฯลฯ ผู้รู้จริงไม่ติเตียนดังนี้”

เพื่อความรู้ความเข้าใจของผู้อ่านว่า วาจาสุภาษิตนั้น อำนวยประโยชน์ยิ่งใหญ่ไพศาลเพียงไร ท่านได้ยกตัวอย่างจากประวัติศาสตร์ ๓ เรื่อง เรื่องหนึ่งก็คือ กรณีวิกฤตกาลในยุครัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปี พ.ศ. ๒๓๓๕ กรณีเหตุขาดหมางในระหว่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) ซึ่งสมเด็จพระที่นั่งทรงธรรม กรมพระเทพสุดาบดีและกรมพระศรีสุดารักษ์ทรงมีบทบาทสำคัญทรงใช้วาจาสุภาษิตที่เป็นมงคลใกล้เกลี้ยให้กรณีพิพาทขาดหมางที่จะกลายเป็นเรื่องใหญ่สงบระงับไปได้ ตามที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ ดังนี้

กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีสุดสิ้นลงใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปี พ.ศ. ๒๓๓๕ เกิดเหตุขาดหมางในระหว่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) มีเนื้อความตามพระราชพงศาวดารดังนี้

“เมื่อ ณ เดือน ๑๑ เรือวังหลวงซื้อตองปลิว เรือวังหน้าซื้อมังกร จะแข่งกันเปรียบฝีพายแล้ว สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลจัดฝีพายที่แข็งแรงสำหรับอื่นซ่อนไว้ เมื่อเวลาแข่งจะเอาคนสำหรับใหม่ลง ข้าราชการฝ่ายวังหลวงแจ้งดังนั้น จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบแล้ว คำรับว่าเล่นดังนี้ จะเล่นด้วยที่ไหนได้ ให้เลิกการแข่งขันเรือตั้งแต่นั้นมา กรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็ขาดหมางพระทัย ไม่ได้ลงมาเฝ้าครั้ง ณ วันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ คำ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลมาเฝ้า กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า เงินที่พระราชทานขึ้นไปปีละ ๑,๐๐๐ ชั่งนั้น ไม่พอแจกเป็นเบี้ยหวัดข้าราชการในวังหน้า จะขอรับพระราชทานเงินเดิมอีกให้พอแจกจ่ายกัน จึงคำรับว่า เก็บเงินมาได้แต่ช่วยสาอากรก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน

เหลือจึงได้เอามาแจกเบี้ยหวัดก็ไม่ใคร่พอ ต้องเอาเงินกำไรคดแต่งสำเภามาเพิ่มเติมเข้าอีก จึงพอใช้ได้ปีหนึ่ง ๆ เงินคงคลังที่สะสมไว้ก็ยังมี กรมพระราชวังบวรไม่ได้ตามพระประสงค์ก็ขัดเคืองมิได้ลงมาฝ่าเสย

ฝ่ายพระยาเกษตร (บุญรอด) เห็นว่าเจ้านายทรงขัดเคืองกัน ก็กะเกณฑ์ข้าราชการให้เอาเป็นขึ้นป้อมวังหน้า แล้วให้เตรียมศัสตราวุธตั้งนอนกองระวางอยู่ ส่วนเจ้าพระยารัตนาพิพิธ สืบรู้ว่า ที่วังหน้าจัดเตรียมการเป็นสงคราม ไม่ไว้ใจแก่ข้าราชการก็กราบทูลขอรักษาพระราชวังให้มั่นคงแข็งแรง เกณฑ์คนรักษาหน้าที่ และเอาเป็นขึ้นป้อมบ้าง ครั้งนั้นเกือบจะเกิดการยุทธสงครามแก่กัน”

ความทราบถึงสมเด็จพระที่นั่งทั้งสองพระองค์ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางพระองค์ใหญ่ กรมพระเทพสุดาวดี สมเด็จพระเจ้าพี่นางพระองค์น้อย กรมพระศรีสุदारักษ์) ก็เสด็จขึ้นไปในพระราชวังบวรฯ ทั้งสองพระองค์ทรงพระกันแสง ตรัสประเล้าประโลมไปถึงความเก่า ๆ แต่ครั้งตกทุกข์ได้ยากมาจนได้ราชสมบัติขึ้น สมเด็จพระอนุชาธิราชก็มีพระทัยลดหย่อนอ่อนลงสิ้นความพระพิโรธ สมเด็จพระที่นั่งทั้งสองก็เชิญเสด็จให้ลงมาเฝ้าสมัครสมานแต่ในเวลาวันนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับ กรมพระราชวังบวรฯ ก็เป็นปกติกันต่อมา”

พระอาจารย์พระเทพรัตนดิลก ท่านได้สรุปว่า

“คู่อุปถัมภ์พระเจ้าสุภาภิตของสมเด็จพระเจ้าพี่นางสองพระองค์เกิด ว่าแก้เหตุการณ์ร้ายแรงให้กลับคืนดีได้เพียงไร”

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์ใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ พระองค์ท่านทรงมีพระกรุณาธิคุณอย่างใหญ่หลวงต่อประเทศไทยที่ได้ทรงจัดระเบียบ วางรากฐานศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย ทั้งที่เป็นระเบียบแบบแผนราชประเพณีในราชสำนัก แลสำหรับของราษฎรที่ปฏิบัติกันมาจนถึงทุกวันนี้ นับได้ว่าพระองค์ได้ทรงปูทางงานวัฒนธรรมของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยสืบทอดวัฒนธรรมจากกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างดีจนถึงปัจจุบัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา) เสด็จทิวงคตในรัชกาลที่ ๑ ณ วันศุกร์ที่ ๒๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๓๔๒ พระองค์ทรงเป็นองค์พระปฐมราชบุพการีฝ่ายวังหลัง ราชสกุลเสนีวงศ์ ณ อยุธยา ราชสกุลปลาเกว๋งศ์ ณ อยุธยา ราชสกุล นรินทรางกูร ณ อยุธยา และสายสัมพันธ์อันเกี่ยวเนื่องกับราชสกุลฝ่ายวังหลังดังกล่าวทุกราชสกุลด้วย

สถาบันพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง)
สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ในรัชกาลที่ ๑

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลังในรัชกาลที่ ๑

กล่าวโดยสังเขปพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ บรรพบุรุษของราชสกุลเสนิงค์และราชสกุลपालกะวงศ์ มีเชื้อสายสืบมาจากพระอักษรสุนทร (ทองดี) นับตั้งแต่ปลายกรุงศรีอยุธยา

ท่านทองดีผู้เกิด ณ บ้านสแกกรัง ตำบลสแกกรัง จังหวัดอุทัยธานีปัจจุบัน มีเชื้อสายนับถอยหลังไปได้ถึงโกษาปานในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) มีบุตรชายคนโตชื่อขุนทอง ได้รับราชการต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาวรวงศาธิราช เสนาบดีที่พระคลังในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ

เจ้าพระยาวรวงศาธิราชมีบุตรชายคนใหญ่ชื่อทองคำรับราชการได้เป็นพระนายมื่นมหาสนิท หัวหมื่นมหาดเล็กในกรมพระราชวังบวรเจ้าฟ้าเพ็ชร พระราชโอรสธิดา ซึ่งต่อได้ทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๓๑ ของกรุงศรีอยุธยา ขุนหลวงท้ายสระ พระนายมื่นมหาสนิท พระราชินิกุลเชื้อพระวงศ์ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาราชินิกุลปลัดทูลฉลองในกรมมหาดไทย ท่านผู้นี้มีบุตรชายคนโตชื่อทองดี เกิดที่สแกกรัง ความไม่ปรากฏว่าเมื่อใด ขณะที่ไปรับราชการในฐานะนายด่านอุทัยหรืออพยพไปอยู่แต่ครั้งใดหรืออย่างไร

ท่านทองดีได้เข้ารับราชการ ณ กรุงศรีอยุธยาได้เป็นเสมียนตรากรมมหาดไทย ในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๓๒ ของกรุงศรีอยุธยา มีบรรดาศักดิ์เป็นพระอักษรสุนทร ซึ่งเข้าใจว่าเป็นหลวงพินิจอักษรมาก่อน มีหน้าที่แต่งพระราชสาส์นและท้องตราที่มีไปมากับเมืองฝ้ายเหนือ และเป็นผู้รักษาราชลัญจกร ท่านได้แต่งงานกับ “หยก” บุตรีเศรษฐีจีน และตั้งบ้านเรือนอยู่วัดบรมพุทธารวาส คือวัดกระเบื้องเคลือบซึ่งเป็นวัดของพระเพทราชาทรงสร้างลงในบ้านเดิมของท่านเมื่อได้ราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ต่อมาท่านทั้งสองมีศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างอารามแห่งหนึ่ง ตั้งชื่อว่าวัดสุวรรณดาราราม (อันเป็นเหตุให้มีผู้สันนิษฐานว่าภรรยาของท่านชื่อดาวเรือง สุวรรณคือทองดี ดาราชื่อดาว)

พระอักษรสุนทร (ทองดี) มีบุตรชายหญิงกับภรรยาคนแรก ๕ คน เป็นหญิงสองชายสาม ต่อมาเมื่อภรรยาคนแรกถึงแก่กรรมในกรุงศรีอยุธยาที่ได้น้องภรรยาเป็นภรรยาคนที่สอง มีบุตรหญิง ๑ คน ไม่ปรากฏว่าภรรยาใหม่นี้ชื่อใดและถึงแก่กรรมเมื่อใด ต่อมาก็ได้หญิงพวกบริจาริกาชื่อบุญมา มีบุตรชายหนึ่งคน บุตรกับภรรยาคนแรก ๕ คน มีรายนามดังนี้

คนที่หนึ่ง เป็นหญิงชื่อ “สา” ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรมพระยาเทพสุดาวดี สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อวันศุกร์ที่ ๒๒ พฤศจิกายน แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๔๒ พระชันษา ๗๐ เศษ

ที่ ๒ เป็นชายไม่ปรากฏชื่อเดิม มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนรามณรงค์ ถึงแก่กรรมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา

ที่ ๓ เป็นหญิงชื่อ “แก้ว” ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรมพระศรีสุदारักย์ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อวันอาทิตย์เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๔๒ พระชันษา ๖๐ เศษ

ที่ ๔ เป็นชายชื่อ “ด้วง” ต่อมาเสด็จปราบดาภิเษกเป็นสมเด็จพระปฐมบรมจักรีวงศ์ รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ที่ ๕ เป็นชายชื่อ “บุญมา” ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ได้อุปราชภิเษกเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท วังหน้าในรัชกาลที่ ๑

ที่ ๖ เป็นหญิง เกิดจากภรรยาคนที่ ๒ ที่ไม่ปรากฏนาม ชื่อ “กุ” ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ เป็นพระองค์เจ้าหญิงกุ คนทั้งหลายเรียกว่า “เจ้าครอกวัดโพธิ์” เพราะเสด็จอยู่วังริมวัดพระเชตุพน มีพระชนม์มาถึงรัชกาลที่ ๓ มีสามีชื่อ มุก บุตรเจ้าพระยามหาสมบัติในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์

พระองค์เจ้าหญิงกุสิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๓๗๐ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาพระนาม พระอัฐิเป็นกรมหลวงนรินทรเทวี เป็นต้นสกุลนรินทรกุล ณ อยุธยา

ที่ ๗ เป็นชายชื่อ “ลา” ทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้า ต่อมาเป็นกรมหลวงจักรเจษฎา สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก ลูกหลานของท่านต่างแตกกระสานซ่านเซ็นแยกย้ายกันไปตั้งสกุลอื่น ไม่รู้ว่าอยู่แห่งหนใด พระอักษรสุนทรเองได้หนีไปอยู่เมืองพิษณุโลกพร้อมกับมาและบุตรชายชื่อลา อาจจะเพราะคุ้นเคยชอบพอกับเจ้าเมืองพิษณุโลกมาแต่เดิม

เจ้าเมืองพระพิษณุโลก เมื่อเห็นกรุงศรีอยุธยาอยู่ในมือพม่าแล้วก็เลยตั้งตัวเป็นใหญ่คิดจะตั้งตนเป็นกษัตริย์และได้ตั้งพระอักษรสุนทรเป็นอัครมหาเสนาธิบดีที่สมุหนายก เริ่มออกกฤษฎาหมายข้อบังคับ เรียกว่าพระราชโองการ โดยไม่มีพิธีราชาภิเษก อยู่ได้ ๗ วันก็ถึงแก่พิราลัย ส่วนพระอักษรสุนทรนั้น ต่อมาก็ถึงแก่นิจกรรม ณ เมืองพิษณุโลกนั่นเอง ไม่ทราบว่ามีไฉน ต่อมาเมื่อปลงศพแล้ว บุตรคนเล็กคือลาและมารดาได้เชิญอัฐิมาให้แก่เจ้าพระยาจักรีสมาชิกกรุงธนบุรีจึงนับเป็นความคิดความชอบประการหนึ่ง

ที่กล่าวข้างต้นนี้เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วและเป็นภูมิหลังประกอบเรื่องราวประวัติของท่าน “สา” ที่จะกล่าวต่อไปดังนี้

เดิมในแผ่นดินพระเจ้าเสือซึ่งเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๒๘ แห่งกรุงศรีอยุธยา พระองค์ท่านมีพระราชโอรสสองพระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า “เจ้าฟ้าเพชร” ซึ่งต่อมาได้เฉลิมพระอิสริยยศเป็นกรมพระราชวังบวร พระองค์น้อยทรงพระนามว่า “เจ้าฟ้าพร” เฉลิมพระราชอิสริยยศเป็นกรมพระราชวังหลัง เรียกกันว่า พระบัณขุรน้อย

เจ้าฟ้าเพชรทรงมีข้าหลวงคนหนึ่งชื่อ “สาย” ท่านผู้นี้ต่อมาได้เป็นพระยากลาโหมราชเสนา อธิบดีกรมกลาโหมฝ่ายพระราชวังบวร ซึ่งตำแหน่งนี้ถ้าเทียบกับตำแหน่งของวังหลังก็ได้แก่เจ้าพระยามหาเสนาซึ่งเป็นอรรคมหาเสนาฝ่ายทหาร ท่านตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้วัดกษัตราในกรุงศรีอยุธยา

บุตรชายคนโตของท่านชื่อ “เสม” ซึ่งต่อมาได้เป็นขุนนางชื่อ พระอินทรรักษา เจ้ากรมพระตำรวจซ้าย ฝ่ายกรมพระราชวังบวร ในกองพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ (เจ้าฟ้ากุ้งโอรสพระเจ้าบรมโกศ)

พระอินทรรักษา ผู้นี้ได้แต่งงานกับ ท่าน “สา” มีบุตรธิดาด้วยกัน ๔ คน ดังนี้

ที่ ๑ ชื่อ “ทองอิน” เกิดเมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด อัฐศก จ.ศ. ๑๑๐๘ (พ.ศ. ๒๒๘๙) ในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศ ได้เคยบวชและจำพรรษาในสำนักพระอาจารย์ทอง อธิการวัดท่าหยอ ปากคลองตะเคียน ริมคลองคูจาม กรุงศรีอยุธยา

ที่ ๒ เป็นชายชื่อ “บุญเมือง” เกิดเมื่อปีระกา เบญจศก จ.ศ. ๑๑๑๕ (พ.ศ. ๒๒๙๖) ที่บ้านข้างวัดกษัตราราม กรุงศรีอยุธยา รัชสมัยพระเจ้าบรมโกศ

ที่ ๓ เป็นชายชื่อ “ทองจีน” เกิดเมื่อปีฉลู นพศก จ.ศ. ๑๑๑๙ (พ.ศ. ๒๓๐๐) ที่บ้านข้างวัดกษัตรารามในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศเช่นกัน

ที่ ๔ เป็นหญิงชื่อ “ทองคำ” เกิดเมื่อปีมะเส็ง ตรีศก จ.ศ. ๑๑๒๓ (พ.ศ. ๒๓๐๔)

พระอินทรรักษานอกจากมีบุตรชายหญิงกับท่าน “สา” แล้วยังมีบุตรชายอีกคนหนึ่งกับภรรยาอื่นชื่อ “ขุนเณร” ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ได้รับสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าขุนเณร ทรงมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นนายทัพกองโจร คอยดักเสบียงอาหารกองทัพพม่าในคราวรบกับพม่า ณ เมืองกาญจนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘

ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กรุงธนบุรี ท่าน “สา” ได้พาบุตรธิดามาจากที่ซ่อนหนีพม่ายังกรุงธนบุรี ในฐานะที่ท่านเคยเป็นผู้คุ้นเคยกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมาก่อน จึงได้นำพระธิดา (ทองคำ) ถวายตัวทำราชการฝ่ายในในพระราชวังหลวงแล้วได้นำบุตรชายทั้งสามคนถวายตัว

ทำราชการเป็นมหาดเล็กหลวง สมเด็จพระเจ้าตากสินได้พระราชทานที่บ้านตำบลบ้านปูนให้เป็นที่อยู่อาศัย ต่อมาบริเวณนี้เป็นพระราชวังหลังปัจจุบันเป็นที่ตั้งโรงพยาบาลศิริราช

ต่อมา “ทองอิน” มีตำแหน่งเป็น หลวงฤทธิ์นายเวร “บุญเมือง” เป็นนายจ่าเรศ “ทองจิ้น” เป็นนายเล่ห์อาวูฐ สันนิษฐานว่าคงจะได้ไปราชการทัพบ้างแต่ไม่ปรากฏหลักฐาน เพราะยังเป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย ตามการปฏิบัติราชการในยุคนั้น

ในปีชวด โทศก จ.ศ. ๑๑๔๒ (พ.ศ. ๒๓๒๓) สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสั่งให้หาพระยากำแพงสงคราม (บุญชู) ผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมา ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญตลอดมาลงมารับราชการในตำแหน่งพระยาเดโชทัยน้ำจางวงกรมอาสาหกเหล่าในกรุงธนบุรี แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงฤทธิ์นายเวรออกไปเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมาแทน ให้มีบรรดาศักดิ์เป็น พระยาสุริยอภัย มีศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่ ได้รับเครื่องราชอิสริยยศอย่างเจ้าพระยา มีเจียด กระบี่ คมทิวี่น้ำ พาน หมาก กระโถน แต่ล้วนเป็นทองคำทั้งสิ้น ก็มีแคร์กันยาหลังคากันแซงเคย มีปโทนแห่น้ำ ๕๐ คู่

ส่วนนายจ่าเรศผู้น้องนั้น มีพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาอภัยสุริยา ดำรงตำแหน่งปลัดเมืองนครราชสีมา และให้นายเล่ห์อาวูฐผู้น้องเป็นหลวงฤทธิ์นายเวรสืบไป

ในปีนั้นคือ จ.ศ. ๑๑๔๒ เขมรซึ่งเป็นเมืองออกเกิดจลาจล เหตุเนื่องด้วยทลหะ (มู) กับขุนนาง ๔ คนคิดเป็นกบด คุมสมัรพรคพวกเข้าจับนักกองครามาธิบตี เจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งขณะนั้นเมืองหลวงตั้งอยู่ที่พุทไธเพ็ชร์ ฆ่าเสีย แล้วทลหะ (มู) ตั้งตัวเป็นเจ้าฟ้ามหาอุปราชขึ้นนั่งเมืองแทน นักกองครามาธิบตีหนีเข้ามาทางเมืองปัตตบอง (พระตะบอง) บอกขอราชการเข้ามายังกรุงธนบุรี เพื่อกราบทูลให้ทรงทราบ สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงมีพระราชดำรัสให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพให้เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ เป็นทัพหน้า พระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์กับพระยากำแพงสงคราม เจ้าเมืองนครราชสีมาเก่า เป็นเกียกายกองหนุน พร้อมกับแม่ทัพนายกองอื่น ๆ รวมเป็น ๖ ทัพไปตีเขมร เมื่อตีได้แล้วก็ให้สถาปนากรมขุนอินทรพิทักษ์ขึ้นเป็นกษัตริย์ครองกรุงกัมพูชาสืบไป

เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพใหญ่ไปตั้งที่เมืองเสียมราชฐ เจ้าฟ้ามหาอุปราชทลหะ (มู) หนีไปจากเมืองพุทไธเพ็ชร์ ไปอยู่เมืองพนมเพ็ญ (พนมเปญ) แล้วขอกองทัพญวนจากไซ่ง่อนมาช่วย ทัพญวนก็ยกเข้ามาที่เมืองพนมเพ็ญ กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ก็ยกตามลงไปตั้งที่เมืองนั้น ตั้งค่ายประจันกันยังอยู่ยังมีได้รับกัน พอดีเกิดเหตุการณ์ผันแปรในกรุงธนบุรี

เหตุผันแปรในปลายยุคกรุงธนบุรีนั้นเราก็ก็นอนอยู่แล้ว จดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี(พระองค์เจ้ากุหรือเจ้าครอกวัดโพธิ์) นั้นได้บันทึกไว้ด้วยยาวสรุปไว้ตอนหนึ่งอย่างน่าฟังว่า

“เหตุผลกรรมของสัตว์ พื้นแผ่นดินร้อน ราษฎรเหมือนผลไม้ เมื่อต้นแผ่นดินเย็นด้วยบารมีชุ่มพื้นชุ่มผลจนมีแก่น ปลายแผ่นดิน แสนร้อนรุ่มสุมรากลอน โคนลัมถมแผ่นดินด้วยสิ้นพระบารมีเพียงเท่านั้น”

เหตุการณ์ผันแปรในกรุงธนบุรีถึงจลาจลนั้น ก็ด้วยนายบุญนาค นายบ้านแม่ลาแขวงกรุงเก่า กับขุนสุระคิดอ่านกันว่าบ้านเมืองเป็นจลาจลเดือดร้อนมากทุกห่อหมก เพราะพระเจ้าแผ่นดินไม่เป็นธรรม ช่มเหงเบียดเบียนราษฎร เร่งเอาทรัพย์สิน จึงชักชวนช่องสุมชาวบ้าน ได้พวกเป็นอันมาก แล้วนายบุญนาคกับขุนสุระยกพวกมาในเวลากลางคืนเข้าปล้นจวนพระวิจิตรณรงค์ ซึ่งเป็นผู้รักษากรุงเก่าซึ่งตั้งกองเร่เงินชาวบ้านชาวเมือง จับได้ตัวผู้รักษากรุงกับกรมการเมืองบางคนก็ฆ่าเสีย กรมการเมืองบางคนหนีมาได้ก็รับนำความมากราบทูลสมเด็จพระเจ้าตากสิน

ขณะนั้นเสด็จพระยาสรนครบุรีลงมาอยู่ ณ กรุงธนบุรี พระเจ้าตากสินจึงมีพระราชดำรัสให้พระยาสรนครบุรียกทัพไปปราบนายบุญนาคและขุนสุระ แต่นายบุญนาคกับขุนสุระกลับเกลี้ยกล่อมพระยาสรนครบุรีให้เข้าเป็นพรรคพวก แล้วพากองทัพย้อนกลับมาตีกรุงธนบุรีและล้อมกรุงธนบุรีอยู่ในวันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก เวลา ๑๐ ทุ้ม ได้สู้รบกันอยู่จนรุ่งสว่าง ครั้นรุ่งขึ้นสมเด็จพระเจ้าตากสินยอมแพ้ขอชีวิตจะออกบรรพชาพระยาสรนครบุรีก็ยอมและจับวงศานุวงศ์มาจำไว้ทั้งสิ้น จึงเป็นอันว่าพระยาสรนครบุรีทำการรัฐประหารสำเร็จ ยึดกรุงธนบุรีไว้ได้

เมื่อพระยาสุรียอภัยได้ทราบเหตุจลาจลในกรุงธนบุรี จึงออกไปที่เมืองเสียมราชรัฐแจ้งให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกฯ ทราบเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกฯ จึงมีบัญชาให้พระยาสุรียอภัยรีบยกกองทัพไปกรุงธนบุรีก่อน แล้วยกกองทัพตามมาในภายหลัง พระยาสุรียอภัยก็กลับมาที่เมืองนครราชสีมาสั่งให้พระอภัยสุรียาผู้น้องรักษาเมือง แล้วจัดกองทัพได้ไทยลาวประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ยกมาที่กรุงธนบุรีถึงกรุงธนบุรีวันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ (ประมาณหนึ่งเดือนหลังจากพระยาสรนครยึดกรุงธนบุรีไว้ได้แล้ว) พระยาสรนครบุรีซึ่งนั่งเมืองอยู่แล้วได้ทราบและเชิญพระยาสุรียอภัยเข้าไปปรึกษาข้อราชการ ณ ท้องพระโรงในพระราชวังแล้วแจ้งการที่กระทำครั้งนี้ก็เพื่อจะจัดแจงบ้านเมืองไว้ถวายแก่พระยามหากษัตริย์ศึกให้ครอบครองแผ่นดินสืบไป ทั้งนี้เป็นเพราะหมายที่จะให้พระยาสุรียอภัยตายใจ แต่พระยาสุรียอภัยก็หาได้วางใจไม่ จึงได้ถอนกำลังไปตั้งอยู่ ณ บ้านเดิมเหนือสวนมังคุด กุ่มเชิงอยู่เพราะมีไพร่พลน้อย

การก็เป็นจริงดังที่พระยาสุรียอภัยคาด ปราบว่าเมื่อพระยาสุรียอภัยกลับไปแล้ว พระยาสรนครบุรีก็คบคิดกับพระยามหาเสนาและพระยารามัญวงศ์ซึ่งเป็นหัวหน้ามอญ เอาเงินตราจากท้องพระคลังออกแจกข้าราชการและทหารเป็นอันมากเพื่อให้เป็นพวก

ครั้นถึงวันอังคาร เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระยาสรרךกับเจ้าพระยามหาเสนาและพระยารามัญวงศ์จกกรมอญ จึงคบคิดกันแล้วถอดกรมขุนอนุรักษ์สงครามออกจากที่จองจำ แล้วแต่งให้เป็นแม่ทัพคุมขุนนางและไพร่พลยกไปตีบ้านพระยาสุรียอภัย

พอเวลาพลบค่ำ กรมขุนอนุรักษ์ฯ ก็ยกทัพมาตั้งค่ายวางคนรายโอบมาแต่วัดบางวัน้อย (วัดอมรินทราราม) จนถึงบ้านปูน พระยาสุรียอภัยมิได้สดุ้งกลัว ให้ขุนนางและไพร่พลยกออกต่อรบรายคนออกไป ให้วางปืนดับ พวกพลฝ่ายกรมขุนอนุรักษ์ฯ ก็ยิงปืนรบโต้ตอบกันอยู่ทั้งสองฝ่ายจนเกิดเพลิงไหม้ ครั้นเมื่อเห็นเพลิงไหม้ลามมาใกล้คฤหาฐานที่อยู่พระยาสุรียอภัยก็ตั้งอริษฐานว่า

“ข้าพเจ้าได้บำเพ็ญศีลทานการกุศลสิ่งใดก็ตั้งใจปรารถนาพระโพธิญาณสิ่งเดียวเดชะอำนาจความสัตย์นี้ ของยังพระพายพัดให้กลับคืนไป อย่าให้เพลิงไหม้มาถึงบ้านเรือนข้าพเจ้าเลย”

พอขาดคำอริษฐานลง ลมก็บันดาลพัดกลับขึ้นไป เพลิงไหม้อยู่แต่ภายนอกเห็นประจักษ์แก่คนทั้งปวง

ระยะของเหตุการณ์ตอนนี้พระขานโหวหารได้ประพันธ์โคลงเฉลิมพระเกียรติสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไว้ว่า

เสารวารสิบเอ็ดขึ้น	ฉลุตรี
ศักราชพันร้อยปี	เศษไฉ
สี่สิบกับสามปี	สัมพัศร์ ฉินนา
กาลยุคขุกเข็ญให้	ราษฎรร้อนขวัญหาย
ภาคินยขนรนาถเจ้า	เสด็จดล
พักประชุมพลรณ	ร้อนเกล้า
แสวงเรื่องเทศกล	การต่อ ยุทธนา
รวมเร่รังค่ายแล้ว	ล่องป้อมปืนประจำ
หลวงสรวิชิตเชื้อ	ชาญสนาม
คุมไพร่พรานเป็นสาม	สิบถ้วน
เดิมตั้งฝึกกาตาม	เนินแทบ สดลนา
รายรับรามลักษณ์ล้วน	ทะเกล้าทวยหาญ

ในระหว่างที่รบกัน อาจจะเป็นแผนที่พระยาสุรียอภัยตกลงกับเจ้าศิริรจจาพระชายาของเจ้าพระยาสุรสิห์ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ฝั่งตรงข้ามแถบปากคลองบางลำภู เจ้าศิริรจจาจึงแต่งกองมอญอีกพวก

หนึ่งที่สวามิภักดิ์ มีพระยารามและพระยาแจ้งเป็นหัวหน้ายกกำลังข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามาตีชนบทัทกรรมขุนอนุรักษ์ฯ อีกทางหนึ่ง ในคราวนั้นมอญแตกออกเป็นสองฝ่าย กองพระยารามัญวงศ์กับพระยากลางเมืองเข้าข้างกรรมขุนอนุรักษ์ฯ กองพระยาแจ้ง พระยารามเข้าด้วยพระยาสุรียอภัย

ทั้งสองฝ่ายรบกันอยู่จนรุ่งเห็นตัวกันจึงรู้ว่ากรรมขุนอนุรักษ์ฯ ยอมรบ ได้รบต่อไปจนถึงเวลา ๕ โมงเช้า เข้าวันพุธ เดือน ๕ แรม ๖ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๓ เมษายน ๒๑๒๕ ทฬฝ่ายกรรมขุนอนุรักษ์ฯ แยกพ่ายถอยหนีเข้าไปตามคลองบางกอกน้อย ถอยหนีไปตั้งอยู่ ณ วัดยางในคลองบางกอกน้อย พระยาสุรียอภัยตามตีไปและจับตัวได้ในวันนั้น ก็นำมาขังไว้พร้อมกับพวกเป็นอันมาก

ส่วนพระยาสรรค์เมื่อรู้ว่าทัพกรรมขุนอนุรักษ์ฯ สงครามแตก ตัวกรรมขุนอนุรักษ์ฯ ถูกพระยาสุรียอภัยจับได้ ก็เกรงกลัวข้อม้อมิได้ยกทัพไปรบอีก ได้แต่จุกช่องล้อมวังรักษาตัวอยู่แต่ในพระราชวัง พระยาสุรียอภัยก็ตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่บ้าน แต่จัดทหารล้อมพระยาสรรค์ไว้อย่างแน่นหนาจนถึงคลองนครบาลซึ่งเป็นคลองคูพระราชวัง มิให้พระยาสรรค์หนีออกไปได้เป็นอันว่าควบคุมสถานการณ์ไว้ได้และยึดกรุงธนบุรีได้แล้วโดยพลตินัย

ทางฝ่ายเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกนั้น เมื่อได้ทราบข้อราชการจากพระยาสุรียอภัยถึงเหตุจลาจลในแผ่นดินดังที่กล่าวข้างต้นแล้ว ก็ให้คนสนิทไปแจ้งเจ้าพระยาสุรสีห์ ซึ่งตั้งทัพอยู่ ณ เมืองพนมเพ็ญให้ทัพเขมรซึ่งอยู่ในควบคุมของพระยาอมราช (แทน) ล้อมทัพกรรมขุนอินทรพิทักษ์ไว้อย่าให้รู้ตัว แล้วรีบเลิกทัพกลับกรุงธนบุรีโดยเร็วพร้อมกับช้างม้ารีพล ๕,๐๐๐ เศษ

กล่าวกันว่าเมื่อเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกให้เอาช้างเทียบเพื่อจะขึ้นขี่ช้างนั้นบังเกิดศุภนิมิตเป็นมหัศจรรย์ให้ปรากฏแก่ตาโลก เกิดพระอาทิตย์ทรงกลดทำให้คนเห็นดั่งรัศมีโชติช่วงแผ่รอบกายประจักษ์ทั่วทั้งกองทัพ เดินทัพผ่านมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์แล้วตัดลงทุ่งแสนแสบ พระยาสุรียอภัยได้ส่งหลวงสรวิชิต (ต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระคลังหน) นายด่านเมืองอุทัยธานีซึ่งเคยเชิญเข้ามาราชการในกรุงธนบุรีเป็นผู้อยู่ในเหตุการณ์และเป็นพวกพระยาสุรียอภัยรบกับกรรมขุนอนุรักษ์ด้วย ให้ออกไปต้อนรับเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ณ ทุ่งแสนแสบ และรายงานเหตุการณ์ให้ทราบไว้ชั้นหนึ่งก่อนแล้วขี่ม้านำทัพกลับมา เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้มาถึงกรุงธนบุรีเมื่อวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้าสองโมงเศษ ตรงกับวันที่ ๖ เมษายน ๒๑๒๕ ทางฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฟากตะวันออก (คือฝั่งกรุงเทพ ทุกวันนี้) ณ ที่ซึ่งพระยาสุรียอภัยได้สั่งให้ปลุกปล้ำพลาไว้รับรองริมสะพานแก้ววัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน) ณ ที่นั้นพระยาสุรียอภัยได้รายงานข้อราชการ

ท้าวทรงกันดาลทอมอญซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่ในพระราชวังก็มาคอยรับอยู่ด้วย แล้วเชิญเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกนั่งเรือข้ามฟากไปเข้าพระราชวัง ขึ้นนั่งบนศาลาลูกขุนมหาดไทย

ณ ที่ประทับบนศาลาลูกขุนมหาดไทยนี้ ข้าราชการทั้งหลายก็มาประชุมอยู่พร้อมกัน เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกก็ปรึกษามุขมนตรีทั้งหลายว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเป็นอัสถ์ข้าราชการเช่นนี้จะคิดอ่านประการใด มุขมนตรีทั้งหลายจึงได้เสนอให้สำเร็จโทษเสีย แล้วท้าวพระยามุขมนตรีก็วิชาติและราษฎรทั้งปวงก็พร้อมกันอัญเชิญเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นครองพิภพเสวยไอสวรรยชาติปีติย์เลลถึงถวัลยราชย์ดำรงแผ่นดินสืบไป

ส่วนกรมขุนอนุรักษสงคราม พระยาสรครบุรี และพรรคพวกที่ก่อการร้ายขึ้นหัวหน้า ๔๐-๕๐ คน ก็ถูกพิพากษาให้นำไปประหารชีวิตเสีย ส่วนข้าราชการที่มีความดีความชอบและข้าหลวงเดิมทั้งปวงก็ทรงพระกรุณาโปรดปูนบำเหน็จมากและน้อยตามควรแก่ฐานันดรศักดิ์ถ้วนทุกคนตามราชประเพณี

ในพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขปในวันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๕ ครั้งนั้น สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราช คือ เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)

โปรดเกล้าฯ ทรงสถาปนาพระเชษฐภคินีพระองค์ใหญ่ (สา) เป็นสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากรมพระเทพสุดาวดี เจ้ากรมตั้งเป็นพระยา

มีข้อสังเกต ตามสมเด็จพระยาดำรงฯฯ ทรงวิพากษ์ไว้ว่า กรมเจ้านายสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาในสมัยรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ มีกรมพระเป็นกรมเจ้านายสูงสุดและได้เพิ่มกรมหมื่นขึ้นกรมเจ้านายจึงมี ๔ ชั้น คือ ;

กรมพระ สำหรับพระมหากษัตริย์ กรมพระราชวังหลังและสมเด็จพระชนนีพันปีหลวง

กรมหลวง สำหรับพระมเหสี พระบิณฑุรน้อย พระเจ้าน้องเธอและพระเจ้าลูกเธอ

กรมขุน สำหรับพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ

กรมหมื่น พระองค์เจ้าลูกเธอและเจ้าพระญาติตั้งเป็นพิเศษ

ส่วนชั้นกรมพระยาเป็นชั้นที่เพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๖ นี้เอง แต่ก็ออกพระนามกันว่ากรมพระยาเทพสุดาวดีตลอดมา คงเรียกกันด้วยความยกย่องเพราะเจ้ากรมเป็นพระยาพานทอง

ส่วนพระเชษฐภคินีพระองค์น้อย (แก้ว) นั้นได้ทรงตั้งเป็นกรมพระศรีสุदारักษ์

สำหรับพระยาสุริยอภัย (ทองอิน) เจ้าเมืองนครราชสีมาและพระราชนัดดาผู้ใหญ่ผู้นั้นทรงตั้งให้เป็น เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศ ตามความดีที่ปรากฏ พระราชทานเครื่องสูงสามชั้น กับคันประดับ मुखและเรือดั่งแห่คู่หนึ่งเป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศโดยความชอบมีมากกว่าพระราชภาคในพระองค์อื่น

นอกนั้นก็ยังมีพระราชดำรัสให้ข้าหลวงไปหาพระอภัยสุริยา (บุญเมือง) ผู้น้องกรมพระราชวัง

หลัง ลงมาแต่เมืองนครราชสีมา แล้วโปรดทรงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงชินวราธิบดี

เวลานั้นหลวงนายฤทธิ์ (ทองจีน) ซึ่งเป็นอุปทูตออกไปเมืองปักกิ่งกลับเข้ามา ก็โปรดทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรธรรมาและได้ทรงสถาปนาเจ้าตันราชันคดาซึ่งเป็นราชบุตรของกรมพระศรีสุดารักษ์เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์

เจ้าลา พระอนุชาต่างพระมารดา โปรดทรงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา และนายควมหมากเล็กซึ่งเป็นสามีเจ้ากอนเป็นกนิษฐภคินีต่างพระมารดานั้น โปรดสถาปนาเป็นพระองค์เจ้ากรมหมื่นนรินทรพิทักษ์

อนึ่งพระองค์เจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่พระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา ทรงพระกรุณาสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ในกาลต่อมา

เมื่อได้ประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์แล้วก็ได้จัดการสร้างบ้านสร้างเมืองย้ายพระนครมาตั้ง ณ ฝั่งตะวันออก และในระยะแรกเริ่มนั้นการบริหารบ้านเมืองภายในก็มีความยุ่งยาก มีการช่วงชิงอำนาจและราชสมบัติกันเ็นพม่า ซึ่งต่อมาพระเจ้าปดุงเป็นผู้ได้ราชสมบัติปราบปรามชนกลุ่มน้อยและรวมประเทศพม่าเป็นปึกแผ่นได้แล้ว เมื่อรู้ว่าเกิดความยุ่งยากในเมืองไทย และเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ก็คิดว่า เป็นโอกาสดีอีกครั้งหนึ่งที่จะตีเมืองไทยให้แตกเด็ดขาดเหมือนเมื่อ ๑๘ ปีก่อน จึงได้กรีธาทัพใหญ่ไพร่พลเป็นจำนวนมหาศาลมุ่งเข้ามาพร้อมกัน ๔ ทิศทาง คือ;

ทิศทางที่ ๑ ประกอบด้วยทัพที่ ๔-๘ มีกำลังพล ๘๕,๐๐๐ คน รวมพลที่เมืองเมาะตะมะ เคลื่อนพลมาทางด่านเจดีย์สามองค์ มุ่งเข้าสู่กรุงเทพฯ โดยจัดทัพดังนี้ คือ :

กองทัพที่ ๔ เป็นกองทัพหน้า กำลังพล ๑๑,๐๐๐ คน

กองทัพที่ ๕ เป็นกองหนุน กำลังพล ๕,๐๐๐ คน

กองทัพที่ ๖ เป็นกองทัพหน้าที่ ๑ ของกองทัพหลวง ถือพล ๑๒,๐๐๐ คน

กองทัพที่ ๗ เป็นกองทัพหน้าที่ ๒ ของกองทัพหลวง ถือพล ๑๑,๐๐๐ คน

กองทัพที่ ๘ เป็นทัพหลวง กำลังพล ๕๐,๐๐๐ คน พระเจ้าปดุงเป็นจอมทัพ

ทิศทางที่ ๒ กองทัพที่ ๕ กำลังพล ๕,๐๐๐ คน เคลื่อนเข้ามาทางแม่น้ำละเมา มีหน้าที่ตัดหัวเมืองเหนือให้ขาดจากภาคกลาง โดยเข้าตีเมืองตามริมแม่น้ำปิง ตั้งแต่เมืองตาก กำแพงเพชร นครสวรรค์ ลงมา มุ่งเข้ามาบรรจบทัพหลวงที่กรุงเทพฯ

ทิศทางที่ ๓ กองทัพที่ ๓ กำลังพล ๓๐,๐๐๐ คน เคลื่อนจากเมืองตองอูเข้า เข้ามารวมพลที่เมืองเชียงแสน มีหน้าที่ทำลายหัวเมืองฝ่ายเหนือ เข้าตีเมืองลำปางและเมืองลำคัญฝ่ายเหนือ คือ สวรรค-

โลก สุโขทัย พิษัย และพิษณุโลก แล้วมุ่งมาสมทบทัพหลวงที่กรุงเทพฯ

ทิศทางที่ ๔ กองทัพ ๒ กำลังพล ๑๐,๐๐๐ คน รวมพลที่เมืองทวาย ทิศทางเคลื่อนที่เข้ามาทางด่านบ้องตี้ ซึ่งเป็นด่านหรือช่องในทิวเขาตะนาวศรี ปัจจุบันนี้ ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี เข้าคีราชนบุรี ตัดหัวเมืองฝ่ายใต้

และมี **ทิศทางที่ ๕** กองทัพที่ ๑ กำลังพล ๑๐,๐๐๐ คน มีทั้งทัพบกและทัพเรือเข้าตีหัวเมืองฝ่ายใต้ตั้งแต่ชุมพรลงไป

กองทัพที่ยกเข้ามาครั้งนี้รวมพลได้ทั้งสิ้นถึง ๑๔๔,๐๐๐ คน เป็นศึกใหญ่มาก ผลแพ้ชนะจะตัดสินโชคชะตาเมืองไทยอย่างไม่มีปัญหา

ฝ่ายไทยได้ข่าวศึกเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๙ ค่ำ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๑๔๗ ตรงกับวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๒๘ เป็นที่หนักพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เป็นอันมาก เพราะบ้านเมืองยังไม่เรียบร้อย ผู้คนร่อยหรอ (ประมาณพลเมืองไทยทั้งสิ้นขณะนั้นไม่เกิน ๒ ล้านคน) ประวัติศาสตร์ได้จารึกตอนนีไว้ว่า

“...พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ (วังหลวงและวังหน้า) ได้ทรงทราบข่าวศึก ดังนั้นจึงดำรัสให้ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ มีกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลังเป็นต้น กับท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายพร้อมกัน ดำรัสปรึกษาราชการสงครามเป็นหลายเวลา...”

เมื่อได้กรองข่าวศึกแน่นอนและวางแผนยุทธการเรียบร้อยแล้ว ฝ่ายไทยก็จัดทัพไปสกัดที่เมืองราชบุรีทัพหนึ่ง มีเจ้าพระยาธรรมาธิบดีเป็นแม่ทัพ ถือพล ๕,๐๐๐ คน กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงนำทัพหลวงถือพล ๓๐,๐๐๐ คน ไปปรับทัพหลวงของพม่าที่เมืองกาญจนบุรี ตำบลลาดหญ้า ให้พระยามหาโยธาคุมกองมอญ ๓,๐๐๐ คน ไปขัดตาทัพที่ด่านกรมช้าง กองทัพไทยที่ยกไปมีกำลังพลเพียง ๕๖,๐๐๐ คน

ส่วนกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศ ทรงถือพล ๑๕,๐๐๐ คน ยกไปตั้งค่ายหลวงที่นครสวรรค์ ให้เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) เป็นกองทัพหน้าไปตั้งค่ายอยู่เมืองพิจิตร และพระยาพระคลัง (หน) และพระยาอุทัยธรรมเป็นกองหลังไปตั้งค่ายอยู่ ณ เมืองไชยนาท ระวังพม่าจะยกมาทางเมืองอุทัยธานี ผ่านบ้านไร่

กองทัพหน้าพม่ายกล่วงเข้ามาที่ด่านกรมช้าง (กำลังพล ๑๑,๐๐๐ คน) ปะทะและตีทัพพระยามหาโยธา (กำลังพล ๓,๐๐๐ คน) แยกถอยหนีเข้ามา เดินทัพตามเข้ามาถึงตำบลลาดหญ้า ทัพต่างๆ หนุนเนื่องมาเป็นลำดับ เข้ามาตั้งค่ายอยู่ ทำดินแดง กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จึงมีพระราช

บัณฑูรคำรัสสั่งให้ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงยกพลทหารออกโจมตีค่ายพม่าต่อรบกันเป็นสามารถ ต่างยิงปืนโต้ตอบกันทั้งสองฝ่าย ล้มตายด้วยกันทั้งสองข้าง ททัไทยจะหักเอาค่ายพม่าไม่ได้ก็ถอยเข้าค่าย จึงมีพระราชบัณฑูรให้ทำครกทำเสาใหญ่ไว้ในค่ายหลวง ๓ สำหรับ คำรัสให้ประกาศแก่นายทัพนายกอง และทหารทั้งปวงว่าถ้าผู้ใดถอยหนีพม่าเข้าศึกจะเอาตัวลงครกโฆลกเสีย

แล้วคำรัสให้พระยาสี่นาคเดโช พระยาทัยน้ำ พระยาเพชรบุรี ๓ นายเป็นนายทัพกองโจร พระยารามคำแหง พระยาเสนานนท์ เป็นปลัดทัพถือพล ๕๐๐ ยกกล้าปามาคอยสกัดตีกองลำเลียงพม่าที่ คำฟูไคร์ช่องแคบอย่าให้พม่าส่งลำเลียงกันได้

แต่นายทัพกองโจรทั้ง ๓ นาย คอยสกัดตีกองลำเลียงพม่า และจับพม่ามาได้บ้างส่งมายังทัพ หลวง แล้วคิดข้อมือต่อเข้าศึกหนักหนีไปชุมนุมตั้งทัพอยู่ที่อื่น กรมพระราชวังบวรทรงแทบจึงรับสั่งให้ ข้าหลวงไปสอบข้อเท็จจริง ถ้าจริงก็ให้ประหารชีวิตและตัดศีรษะมาถวายแต่ปลัดทัพทั้งสองนายนั้นให้ เอาขวานลับศีรษะคนละสามเสี่ยง ข้าหลวงสอบและประจักษ์ด้วยตาแล้วว่าเป็นความจริง ก็ปฏิบัติตาม พระราชบัณฑูร เอาชะลอมศีรษะทั้งสามมาถวาย ณ ค่าย จึงมีพระราชบัณฑูรให้เอาศีรษะไปเสียบ ประจานไว้หน้าค่ายอย่าให้ผู้ใดเอาเหยียงอย่าง

แล้วคำรัสให้พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าขุนเณร (บุตรขุนรามณรงค์) เป็นนายทัพกองโจร กุมพล ๑,๐๐๐ คน ไปสมทบกับกองโจรเดิม ๕๐๐ เป็น ๑,๕๐๐ คน ไปคอยสกัดตีกองลำเลียงพม่าที่ ตำบลฟูไคร์ตั้งแต่ก่อน เพื่อมิให้พม่าส่งลำเลียงอาหารได้ ก็ปรากฏว่าได้ผลดี ส่งเชลยพม่าที่จับได้ และ ช้าง ม้า โค ส่งมาถวายเนื่อง ๆ

พม่าได้ตั้งหอรบแล้วเอาปืนใหญ่ไปตั้งยิงค่ายทัไทย ทัไทยไม่มีลูกปืนใหญ่เอาไม่มาทำ เป็นลูกปืนระดมยิงค่ายพม่าพังไปหลายตำบล พม่าถูกลูกปืนไม้ล้มตายและลำบากเป็นอันมาก ออกจาก ค่ายก็ไม่ได้ เสบียงก็ขัดสน ถอยกำลังลง กรมพระราชวังบวรฯ จึงมีพระราชบัณฑูรแต่งหนังสือขอ ราชการสงครามให้ข้าหลวงถือมากราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้ทรงทราบก็ทรงพระปริวิตกเกรงจะเอาชัยชนะเข้าศึก ไม่ได้ในเร็ววัน ในวันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๘ มกราคม ๒๓๒๘ จึงเสด็จกรีธาทัพกำลังพล ๒๐,๐๐๐ คน ไปช่วยเพื่อให้ศึกเสร็จสิ้นโดยเร็วไปถึงเมืองกาญจนบุรี คำรัสให้ “ประโคมดุริยดนตรี แตร สังข์ ฉิ่ง กลองชนะ ตะโพนครึกก็ก้องทูลระรัยพณัสมณฑลสถาน สำเนียงพลทหารโห่ร้องบรรลือ สัพทอุโฆษกาหลทฤบาทคสิพลพยุหยาตราโยธาทัพ...”

ได้ทรงคำรัสปรึกษาข้าราชการกับกรมพระราชวังบวรฯ ๆ ได้ทรงกราบทูลว่าพม่าเข้าศึก จวนจะแตกอยู่แล้ว อย่าเพิ่งทรงพระวิตกเลยและทูลอัครเชิญให้เสด็จพระราชดำเนินคืนพระนคร สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงทรงยกทัพหลวงกลับพระนคร

พม่าได้ยินเสียง ช้าง ม้า ช้อง กลองกึกก้องสนั่นไปทั้งป่า ก็ขึ้นไปดูบนหอรบเห็นทัพหลวง
 หนุนมาผู้คนช้างมาเป็นอันมาก ก็คิดครั้นคร้ามขามพระเดชานุภาพ เสบียงอาหารก็ถูกตัดสายลำเลียง
 ถอยกำลังทุกที ช้างเกิดไข้ทรพิษในค่าย ก็ยื้อท้อจึงขอกรุณาพระเจ้ากรุงอังวะล่าทัพ

ในระหว่างนั้นวังหน้าคำริเป็นกลศึกกลางคืนให้ฝ่ายช้างม้ารีพลมายังค่ายเมืองกาญจนบุรี
 ครั้นเวลาเช้าจึงให้ยกไปค่ายหลวงให้เดินพลช้างม้าเรียงรายเนื่องกันไปอย่าได้ขาดตั้งแต่เช้าจนเย็นให้
 พม่าเห็นว่าไทยยกหนุนมาเป็นอันมาก กระทำอยู่ทุก ๆ วัน พม่าก็ยิ่งท้อถอยเกรงกลัวยิ่งไปอีก

ครั้นเมื่อกรมพระวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสังเกตเห็นว่า ข้าศึกยื้อท้ออ่อนกำลังลงเป็น
 ท่วงทีที่จะระดมตีได้แล้ว ในวันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๑๒๘ จึงมี
 พระราชบัญชาดำรัสสั่งให้ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงยกทหารอ. ระดมตีค่ายพม่าทุกทัพทุกกอง
 ให้เอาปืนใหญ่ลากล้อออกยิงค่ายพม่าทุก ๆ ค่าย ต่อรบยิงกันด้วย ปืนใหญ่ ปืนน้อย ได้ตอบอยู่ตั้งแต่
 เช้าจนค่ำ

ครั้นพอเวลาประมาณทุ่มเศษ แม่ทัพพม่าเห็นเหลือกำลังที่จะต่อรบด้านทานต่อไปก็แตกหนี
 ออกจากค่ายไป ไทยก็ไล่ตามตีทัพพม่าไปจนปลายเขตแดน พระองค์เจ้าขุนเณรซึ่งเป็นกองโจรก็ออก
 ตามสกัดตีพม่าตามไปจนถึงท่าดินแดงและสามสบ เป็นอันว่าตีทัพพม่าด้านเมืองกาญจนบุรีแตกไป
 และพระเจ้าอังวะเลิกทัพกลับไปและสั่งให้กองทัพทั้งปวงกลับไปที่เหมาะสม

กรมพระราชวังบวรฯ เมื่อทรงได้ชัยชนะทัพพม่าที่เมืองกาญจนบุรี ก็ให้ข้าหลวงถือหนังสือ
 เข้ามากราบทูลที่กรุงเทพฯ แล้วเสด็จต่อมาโดยทางชลมารคเป็นกระบวนพลพยุหยาตรามายังเมือง
 ราชบุรีเพื่อตีทัพพม่าที่ราชบุรีต่อไป ก่อนเสด็จได้มีพระราชบัญชาดำรัสสั่งให้พระยาขลาโหมราชเสนา
 และพระยาจำแสนยกกรยกทัพกลงมาทางด้านเมืองราชบุรีอีกทัพหนึ่ง

กองทัพพม่าที่ยกมาจากเมืองทวายนั้น เดินทัพมาช้าไม่พร้อมกัน ต่อทัพลาดหญ้าแตกแล้วจึง
 มาถึงราชบุรี ทัพหน้าล่องหน้าเข้ามาตั้งค่ายอยู่นอกเขาวง แขวงเมืองราชบุรี

ทัพไทยที่ส่งมาสกัดทัพพม่าที่ด้านราชบุรีแต่ต้นคือทัพเจ้าพระยาธรรมธิบดี และพระยา
 ยมราชได้ยกมาตั้งค่ายอยู่ ณ เมืองราชบุรี แต่มีความประมาทมิได้จัดกองลาดตระเวนไปสืบฟังราชการศึก
 จึงไม่รู้ว่าพม่าเข้ามาตั้งอยู่ ณ ที่ใด

ฝ่ายกองทัพพระยาขลาโหมราชเสนา พระยาจำแสนยกกรที่กรมพระราชวังบวรฯ ดำรัสสั่ง
 ให้ยกทัพมาทางบกเดินทางอ้อมป่ามาพบค่ายพม่าซึ่งตั้งอยู่นอกเขาวง ก็ยกพลเข้าโจมตีหักเอาค่ายพม่าต่อ
 รบกันเป็นสามารยยิงปืนใหญ่น้อยได้ตอบกัน และรบกันเป็นคลุ้มบอน ทัพพม่าก็แตกหนีไป ไทยตามตี
 ไปจนทัพพม่าปะทะกองหนุน ไทยก็ตามตีแตกพ่ายหนีไปพร้อมกันแล้วก็กราบทูลรายงานให้กรมพระ
 ราชวังบวรฯ ทรงทราบเมื่อเสด็จมาถึงราชบุรี

กรมพระราชวังบวรฯ ทรงพระพิโรธจึงทรงลงพระราชอาญาจำเจ้าพระยาธรรมา พระยา
ยมราช แม่ทัพและนายทัพนายกองไว้ที่ค่ายเมืองราชบุรี แล้วกราบทูลเข้ามายังวังหลวงขอพระราชทาน
ประหารชีวิตเจ้าพระยาธรรมาฯ และพระยายมราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีตราตอบ
ขอชีวิตไว้ด้วยความชอบมาแต่ก่อน ให้ลงแต่พระราชอาญาให้โกนศีรษะเจ้าพระยาธรรมา และพระยา
ยมราช ๓ แฉก แล้วให้นำไปตระเวนรอบค่าย ให้ถอดเสียด้านนครศักดิ์ และนายกองทั้งนั้นให้ลง
พระราชอาญาเขียนทั้งสิ้น แล้วเสด็จเลิกทัพกลับคืนมายังพระนครขึ้นเผ้ากราบทูลข้อราชการทั้งปวง
แล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงโปรดให้วังหน้าไปปราบพม่าทางปักข์ได้อีกต่อไป

ในขณะนั้น กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศย์ทรงตั้งทัพสกัดพม่าอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ซึ่งเป็นจุด
ยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ทัพพม่าจากเมืองเหนือเข้ามาสู่พระนครก็จะต้องผ่านเมืองนี้ขณะเดียวกัน ถ้าพม่า
เข้ามาทางด้านเมืองอุทัยธานีเข้ามาสู่ชัยนาทได้นครสวรรค์ลงมาก็จะสามารถเคลื่อนทัพมารับได้ทันเวลาที่
ถ้าราชบุรี กาญจนบุรีแตกก็จะถอยทัพมาเสริมกำลังกองทัพในกรุงเทพฯ ได้ทันเวลา เมื่อ
เหตุการณ์การรบยังไม่แน่นอน กรมหลวงอนุรักษ์ฯ ก็ทรงตั้งทัพรอคอยเหตุการณ์ให้ประจักษ์ก่อน

ในขณะที่วังหน้าเสด็จยกทัพไปปราบพม่าที่ปักข์ได้ต่อไปดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
ก็ได้มีพระบรมราชโองการดำรัสให้พระยาเทพสุขาวดี เจ้ากรมในสมเด็จพระที่นั่งเชองคี่ใหญ่เชิญสาร
ตราขึ้นไปถึงกรมหลวงอนุรักษ์ฯ ว่าบัดนี้ราชการศึกทางเมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี วังหน้าก็ได้ชัย
ชนะเสร็จแล้ว ส่วนราชการข้างหัวเมืองฝ่ายเหนือ แม้กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศย์คิดทำไม่สำเร็จพระเศียร
ก็คงจะไม่ได้อยู่กับพระกายเป็นแน่แท้ บัดนี้ทัพหลวงก็จะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาโดยเร็วอยู่แล้ว

ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔ ตรงกับวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๒๘
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เสด็จยาตราทัพยกพล ๓๐,๐๐๐ คน โดยทางชลมารคถึง
เมืองอินทบุรีและตั้งค่ายประทับอยู่ ณ ที่นั้น

กองทัพของพม่าที่ยกเข้ามาทางเหนือนั้น ได้เดินทัพผ่านเชียงใหม่ลงมาเพราะเชียงใหม่ใน
ครั้งนั้นเป็นเมืองร้างไม่มีคนรักษา เพราะเจ้าเมืองยกครอบครัวชาวเมืองหนีพม่ามาอยู่เมืองสวรรคโลก
ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และเมื่อเจ้าเมืองถึงแก่อนิจกรรม ครอบครัวชาวเมืองเชียงใหม่จึงยกกลับ
ไปตั้งที่ลำปาง ทัพพม่าก็ลงมาตีเมืองลำปาง พระยาภาวโลหะเจ้าเมืองลำปางรักษาเมืองแข็งแรงพม่ายังหึก
หาญเอาเมืองไม่ได้จึงล้อมเมืองอยู่แล้ว พม่าส่งกองทัพพล ๕,๐๐๐ คน ยกมาทางสวรรคโลก เจ้าเมือง
สวรรคโลก สุโขทัย และพิษณุโลก มีไพร่พลหัวเมืองฝ่ายเหนือน้อยเพราะยับเยินมาแต่ศึกอะแซหวนก็
จึงพาครอบครัวชาวเมืองหนีเข้าป่าพม่าก็ยกไพร่พลล่วงเลยเมืองที่กล่าวเข้ามาตั้งค่ายที่ปากแม่น้ำปิงฝั่ง
ตะวันออก กองทัพหนุนของพม่าอีกกองหนึ่งกำลังพล ๕,๐๐๐ คนยกเข้ามาตั้งค่ายบ้านระแหง แขวง
เมืองตาก

ฝ่ายกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ก็ทรงสั่งให้ทัพเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ซึ่งตั้งค่ายอยู่ ณ เมืองพิจิตรให้ยกไปตีค่ายพม่าที่ตั้งอยู่ปากแม่น้ำปิง เจ้าพระยามหาเสนาแต่งให้พระยาสระบุรีเป็นกองทัพนํ้าล่องไปก่อน เจ้าพระยามหาเสนาขกหนูนขึ้นไป ทัพกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ และกรมหลวงนรินทรธรรณเรศรียกตามทัพเจ้าพระยามหาเสนาขึ้นไปในภายหลัง

ฝ่ายกองทัพพระยาสระบุรีกองหน้า ยกพลไปตามฝั่งแม่น้ำปากตะวันตกออกแต่เช้าตรู่แลเห็นฝูงนกกระทุงข้ามแม่น้ำมาเป็นตะกุ่ม ๆ ก็สำคัญว่าพม่าข้ามแม่น้ำมา ก็สั่งให้รี้พลล่าถอยกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ และเจ้าพระยามหาเสนาได้ทราบว่าเป็นพระยาสระบุรีคืนหนีนกกระทุงลอยทัพมาก็ให้เอาตัวพระยาสระบุรีไปประหารชีวิตเสีย เอาศีรษะเสียบไว้ที่หาดทราย

ทัพหลวงเสด็จพระราชดำเนินหนูนขึ้นไปทรงมีพระราชดำรัสให้กรมหลวงเทพหริรักษ์ยกไปบรรจบกับทัพพระยาพระคลัง พระยาอุทัยธรรม ซึ่งตั้งค่ายอยู่ ณ เมืองชัชานาให้ยกหนูนขึ้นไปตีปากแม่น้ำโพให้ตีทัพพม่าที่บ้านระแหง ทัพหลวงก็ยกไปตั้งค่ายใหญ่ ณ บ้านข้าวตอก แล้วให้เรือตำรวจไปเร่งกองทัพกรมขุนอนุรักษ์เทเวศร์ และทัพเจ้าพระยามหาเสนาให้ยกเข้าตีค่ายพม่า ณ ปากน้ำปิงให้แตกแต่ในวันเดียว แม่นั่นนานไปจะเอาไทยถึงประหารชีวิต

ณ วันเสาร์ ปีมะเส็ง เดือน ๔ ตรงกับวันที่ ๑๘ มีนาคม ๒๑๒๘ เวลาเช้าทัพไทยก็เข้าโจมตีค่ายพม่าทุกๆ ค่าย รบกันด้วยปืนใหญ่-น้อย ตั้งแต่เช้าจนค่ำถึงเวลาทุ่มหนึ่งทัพพม่าก็แตกฉานหนีออกไปทุกค่าย ไทยไล่รุกรบติดตามพม่า ทัพพม่าต้องข้ามแม่น้ำหนีไปปากตะวันตก จมน้ำตายประมาณ ๘๐๐ คน ศพลอยเต็มแม่น้ำจนน้ำกินไม่ได้ ที่ถูกจับเป็นเชลยก็มาก กรมหลวงอนุรักษ์ฯ ก็กราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงทราบ

พระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสให้กรมหลวงจักรเจษฎาแยกกองทัพ จากกองทัพหลวงยกขึ้นไปบรรจบทัพเจ้าพระยามหาเสนา ณ ปากน้ำปิง ให้ยกติดตามพม่าซึ่งแตกขึ้นไปช่วยเมืองนครลำปางตีทัพพม่าซึ่งตั้งล้อมนครลำปางอยู่นั้นให้แตกฉานให้จงได้ แล้วทรงมีพระราชดำรัสให้ข้าหลวงขึ้นไปเชิญเสด็จกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ กรมหลวงนรินทรธรรณเรศลงมาเฝ้า ณ ค่ายหลวง

ฝ่ายกรมหลวงเทพหริรักษ์ยกทัพขึ้นไปเมืองกำแพงเพชร จึงให้ทัพพระยาพระคลังพระยาอุไทยธรรมยกล่วงหน้าขึ้นไปก่อน ยังไม่ทันถึงค่ายพม่า พม่าก็รู้ว่ากองทัพปากแม่น้ำปิงแตกไปแล้วและทัพไทยยกล่วงเมืองกำแพงเพชรจะมาตี ก็เลียบเลิกทัพหนีไปตั้งอยู่ ณ ด่านแม่ละเมา

ส่วนกองทัพกรมหลวงจักรเจษฎาและเจ้าพระยามหาเสนาเมื่อยกขึ้นไปถึงเมืองนครลำปางก็ยกพลเข้าโจมตีค่ายพม่าที่ล้อมเมืองอยู่ รบกันตั้งแต่เช้าจนเที่ยงทัพพม่าก็แตกหนีไปสิ้นกลับไปรวมกำลังอยู่ ณ เมืองเชียงแสน ซึ่งขณะนั้นอยู่ในปกครองของพม่า

ศึกพม่าครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชฯ ได้ทรงอธิบายไว้ในคำนำพระราชนิพนธ์นิราศทำดินแดง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ว่า

“...เมื่อรัชกาลที่ ๑ พอสว่างกรุงรัตนโกสินทร์สำเร็จในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ ปี นั้นเอง พม่าก็ยกกองทัพมาตีเมืองไทย ศึกพม่าครั้งปีมะเส็งนั้นใหญ่โตกว่าที่เคยปรากฏในพงศาวดารมาแต่ก่อน เพราะพม่ายกกองทัพมาทุกทาง ทั้งปีกยได้ ฝ่ายเหนือ และตะวันตกประสงค์จะมีให้ไทยมีโอกาสที่จะต่อสู้รักษาบ้านเมืองได้ จำนวนทัพพม่าก็มากกว่าไทยราว ๕ ต่อ ๓ แต่ฝ่ายไทยคิดต่อสู้เอาชนะชนะได้ โดยยุทธวิธี คือปล่อยให้พม่าทำทางอื่นตามชอบใจบ้าง เป็นแต่ขัดตาทัพหน่วงไว้บ้าง รวมกำลังไประดมตีกองทัพหลวงของพม่า ซึ่งพระเจ้าปะดุงยกมาเองทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทัพเดียว ครั้นทัพหลวงของพม่าพ่ายแพ้ กองทัพพม่าที่ยกมาทางอื่นก็ถอยหนีไปบ้าง ที่หนีไม่ทันกองทัพไทยก็ตีแตกยับเยินไปหมดทุกทัพ...”

หลังจากชนะศึกครั้งนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็พระราชทานบำเหน็จแก่แม่ทัพนายกอง ทั้งปวงตามควรแก่ความชอบและมีพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ทรงสถาปนากรมหลวงอนุรักษเทเวศร์ขึ้นเป็น “กรมพระอนุรักษเทเวศร์” อันเป็นฐานันดรศักดิ์สูงสุดของเจ้านายสมัยนั้น ดำรงพระเกียรติยศเป็น กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า “กรมพระราชวังหลัง” เจ้านายแต่ก่อนเรียกกันว่า “พระราชวังหลัง” สมเด็จพระนเรศวรมหาราชฯ ได้ทรงกล่าวต่อไปจากที่อ้างไว้แล้วข้างต้นว่า “...พระเจ้าปะดุงเสียที่ไทยในคราวที่กล่าวนี้ มีความอภัยสอดสูด้วยไม่เคยแพ้ใครมาก่อนจึงให้เตรียมกองทัพจะยกมาอีกเห็นว่ากระบวนทัพที่ยกมาหลายทางอย่างครั้งก่อนเอาชนะไทยไม่ได้ ด้วยขัดข้องในการลำเลียงเสบียงอาหาร กองทัพทั้งปวงจึงไม่สามารถจะหุ้มเทเข้ามาให้ถึงที่มุ่งหมายพร้อมกันได้ ในครั้งนี้ก็จะรวมกำลังยกมาแต่ทางพระเจดีย์สามองค์ทางเดียว และจะทำสงครามเป็นการแรมปี ตีกรุงเทพฯ อย่างเมื่อครั้งตีกรุงศรีอยุธยาในคราวหลัง เพราะฉะนั้นพระเจ้าปะดุงจึงให้กะเกณฑ์เสบียงอาหารขึ้นมารวบรวมไว้ที่เมืองมะตะมะ แต่ในฤดูฝน ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๘ พอถึงฤดูแล้งก็ให้ประชุมทัพที่เมืองมะตะมะ ให้ราชบุตรผู้เป็นมหาอุปราชลงมาเป็นนายทัพที่ ๑ มีจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ยกเข้ามาตั้งในแดนไทยตอนที่ข้ามเขาบรรทัดให้เข้ามาตั้งอยู่ฉางวางเสบียงอาหารรายไว้ และต่อเรือสำหรับกองทัพที่จะยกเข้ามาตีกรุงเทพฯ เมื่อตระเตรียมการพร้อมแล้วพระเจ้าปะดุงจะยกทัพเข้ามา...”

พระมหาอุปราชจัดทัพยกมาโดยแบ่งเป็น ๓ กอง กองที่ ๑ กำลังพล ๑๕,๐๐๐ คน ให้มาตั้งที่ตำบลท่าดินแดง กองที่ ๒ กำลังพล ๑๕,๐๐๐ คน ตั้งตำบลสามสบ กองที่ ๓ มหาอุปราชคุมเอง กำลังพล ๒๐,๐๐๐ คนมาตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กษัตริย์ ใกล้กับด่านพระเจดีย์สามองค์

ฝ่ายไทยคาดความคิดของพม่าได้ถูกต้องและคราวนี้สามารถระดมทหารจากหัวเมืองเข้ามารวมพลอยู่ในกรุงได้โดยไม่ต้องห่วงหน้าพะวังหลังจึงมีกำลังพลถึง ๖๐,๐๐๐ คน เข้าโจมตีพม่าให้แตกหักโดยเร็วมิให้ตั้งตัวได้

ในวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๒๕ กรมราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ที่สมุหนายกเป็นทัพหน้า ถือพล ๓๐,๐๐๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเป็นทัพหลวงกับทั้งกรมพระราชวังหลังและเจ้านายต่างกรมหลายพระองค์ ถือพล ๓๐,๐๐๐

ในครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพลเทพอยู่รักษาพระนคร

เมื่อทัพหน้ามาถึงเมืองไทรโยค สมเด็จพระราชวังบวรฯ ดำรัสให้พระยากลาโหมราชเสนา พระยาจำแสนยกร และทัพหัวเมืองทั้งปวง ๒๐,๐๐๐ คนแบ่งยกกระบวนเป็นกองหน้าล่องไปก่อน แล้ววังหน้าจึงเสด็จยกพล ๑๐,๐๐๐ หมุนไปตามลำดับ ทัพหลวงมาถึงท่าขนุน หนุนทัพหน้าขึ้นมา

ในวันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเมีย ๒๓๒๕ ตรงกับวันที่มีนาคม ๒๓๒๕ ทัพหน้าและทัพหลวงเข้าตีค่ายพม่าพร้อมกันทั้งสองทัพ โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ และสมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงบัญชาการศึกเองทั้งสองพระองค์ ทัพหลวงตีค่ายพม่าที่ค่ายดินแดง ทัพหน้าตีค่ายที่ตำบลสามสบ รบกันอยู่ ๓ วัน ถึงวันขึ้น ๗ ค่ำ เพลบาย ไทยแตกค่ายพม่าเข้าไปได้ พม่าต่อสู้อยู่บนพลบค่ำก็พากันทิ้งค่ายหนี กองทัพไทยไล่ติดตามไปถึงค่ายพระมหาอุปราชที่ตำบลแม่กษัตริย์ พระมหาอุปราชรู้ว่ากองทัพหน้าแตกแล้วก็รีบหนีมิได้รอต่อสู้

“...ในพงสาวดารพม่าว่าครั้งนี้กองทัพพม่าแตกยับเยิน ไทยฆ่าฟันพม่าล้มตายมากนัก ที่จับเป็นได้ก็มาก เสียทั้งช้างม้าพาหนะ เสบียงอาหาร และเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์เป็นอันมาก และปืนใหญ่ นั้นว่าไทยได้ไว้ทั้งหมด ไม่เหลือไปสักกระบอกเดียว...”

ในปี พ.ศ. ๒๓๓๐ เมืองเชียงแสนซึ่งอยู่ใต้อำนาจพม่า และเจ้าเมืองพม่าครองเมืองอยู่ ถูกพระยาแพร์ที่สวามีภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ตีและจับได้เมืองเชียงแสนก็ตกเป็นของไทย ส่วนเชียงใหม่เป็นเมืองร้างอยู่นั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้วังหน้าไปทรงจัดตั้งเมืองเชียงใหม่ขึ้นใหม่เพื่อเอาไว้เป็นที่พิทักษ์กับพม่าต่อไป ในคราวนั้นวังหน้าได้มีบัญชาดำรัสให้พระยาภาววิละเจ้าเมืองนครลำปาง ซึ่งในคราวศึกกับพม่าปี พ.ศ. ๒๓๒๔ ป้องกันเมืองนครลำปางเข้มแข็งอยู่ถึง ๔ เดือน จนทัพจากกรุงขึ้นไปช่วยตามทีกล่าวข้างต้น จัดพาครอบครัวชาวเชียงใหม่เดิมซึ่งอาศัยอยู่เมืองนครลำปางให้ยกกลับไปอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ แล้วตั้งพระยาภาววิละเป็นพระยาเชียงใหม่

ในปีนั้นเอง ขณะที่วังหน้ายังเสด็จอยู่ทางเหนือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้เสด็จ

ไปตีเมืองทวาย ออกทัพในวันที่ ๑๒ มกราคม ๒๓๓๐ คราวนี้กรมหลวงเทพหริรักษ์เป็นทัพหลัง กรมพระราชวังหลังมิได้เสด็จไปในกองทัพด้วย คงจะโปรดเกล้าฯ ให้รักษาพระนคร

ในการตีเมืองทวายครั้งนี้ เกิดเสบียงขาดสนเลยถอยทัพกลับ แต่ต่อมาในปี ๒๓๓๔ เมืองทวายก็ขอสวามิภักดิ์ ในคราวนั้นได้จัดส่งพระราชภาติไนยซึ่งเป็นธิดาขุนรามณรงค์ และถูกกวาดต้อนตมมาอยู่เมืองทวายแต่ครั้งพม่าตีกรุงเก่ามาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ด้วย

พระราชภาติไนยของครั้งนี้ทรงบวชเป็นรูปชื่อนี้ในเมืองทวายต่อมาคนทั้งหลายเรียกว่า "เจ้าครอกชี" สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาพระนามอัฐิเป็นกรมขุนรามมินทรสุดา

ใน พ.ศ. ๒๓๓๘ เดือน ๕ กองทัพยกมาตีเมืองเชียงใหม่ และล้อมเมืองไว้ พระยาเชียงใหม่ ขอกองทัพกรุงเทพฯ ไปช่วย วังหน้าทรงเป็นแม่ทัพตีทัพพม่าแตกพ่ายไป คราวนี้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทได้เชิญพระพุทธรูปสำคัญคือพระพุทธรูปสีหิงค์ลงมาประดิษฐานในกรุงเทพฯ พระมหานครด้วย

พ.ศ. ๒๓๔๐ ปีที่ ๑๖ ในรัชกาลที่ ๑ พม่ายกทัพมาตีหัวเมืองขึ้นเมืองเชียงใหม่ มีพระราชดำรัสให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทเสร็จยกกองทัพไปช่วยเชียงใหม่ คราวนี้กรมหลวงเทพหริรักษ์ กรมขุนสุนทรภูเบศร์ยกไปก่อน คน ๒๐,๐๐๐ เศษ และกรมพระราชวังหลังและกรมหลวงจักรเจษฎากับเจ้าเวียงจันทน์มีพลอีก ๒๐,๐๐๐ คน เป็นทัพหน้าตีพม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่แตก

พระยาสุนทรพิทักษ์ จางวางกรมมหาดไทย ในกรมพระราชวังบวรฯ ได้แต่งเพลงยาวเรื่องสรรเสริญพระเกียรติยศกองทัพไปช่วยเมืองเชียงใหม่ในปีจุลศักราช ๑๑๕๕ ปีมะเส็ง นกัษัตรณพเก้า ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๒๓๔๐ มีข้อความที่เกี่ยวกับพระราชวังหลังว่า

“.....

จึงให้พระราชวังหลัง
ยกประดิ่งทหารหนุนมาหนักหนา
ให้จัดแจงอาหารโภชนา
โคต่างช้างม้าส่งไป

.....

พระราชวังหลังนั้น
ตีทัพแตกมาทำวังดาล
ยกพลช้างม้าคลาคลาด
เดียรดาบเต็มทุ่งอันพิศาล
ยิงขี้ดีบุกรุกราน
พม่าไม่ทนทานหัวใจ

.....”

ในปี พ.ศ. ๒๓๔๕ พระยาเชียงใหม่มีใบบอกแจ้งมาว่าได้แต่งกองทัพไปตีเอาเมืองสกได้ จับเจ้าเมืองและลูกชายพร้อมกับทูตพม่าถือสาสน์ไปเมืองตังเกี๋ย กับหนังสือญวนประทับตราถึงพระเจ้าอังวะ ๒ ฉบับ และมีหนังสือตามมากราบทูลว่าสู้บ่ได้ความว่าพม่าจะยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ วังหลังและวังหน้า จึงดำรัสให้กรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราชคุมพลเมืองเหนือ ๘ หัวเมือง ท้าพหนึ่ง เจ้าอนุได้เป็นเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตในรัชกาลที่ ๑ คุมพลลาวเมืองเวียงจันทน์ท้าพหนึ่ง รวม ๒ ท้า แล้ววังหน้าก็เสด็จยกทัพตามขึ้นไป

เมื่อวังหน้าเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเถิน ทรงพระประชวรพระโรคนี้ พระอาการมากเวลามีพิษร้อนถึงต้องลงแช่ในขันพระสาคร เสด็จขึ้นไปช่วยรบเมืองเชียงใหม่หาได้ไม่ จึงทรงมีรับสั่งให้กรมขุนสุนทรภูเษร์ กับนายกองทั้งปวงยกตามกรมหลวงหริรักษ์ฯ ไปทางเมืองลี

เมืองเชียงใหม่ขณะนั้นพม่ารวม ๕ ท้าได้ยกมาล้อมอยู่แล้วทั้ง ๔ ด้าน แต่พระยากาลวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่ป้องกันบ้านเมืองแข็งแรง

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงทราบข่าววังหน้าทรงประชวรอยู่ที่เมืองเถิน เสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ จึงโปรดให้กรมพระราชวังหลังยกทัพตามทัพวังหน้าขึ้นไป เห็นทรงพระประชวรพระอาการมาก วังหลังทรงพระกันแสง วังหน้าตรัสแก่วังหลังว่าจะขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่นั้น เห็นจะไปไม่ได้แล้ว ให้วังหลังเสด็จขึ้นไปแทนพระองค์เถิด จึงพระราชทานพระแสงดาบให้วังหลังขึ้นไปด้วยองค์หนึ่ง แล้วให้มหาดไทยร่างตรามีใจความว่า ให้กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปแทนพระองค์ ถ้าวังหลังเสด็จขึ้นไปถึงกองทัพกรุงแล้วให้เร่งระดมเข้าตีพม่าเอาเมืองเชียงใหม่คืนให้จงได้ อย่าได้คิดที่ว่านี่เอง เอาแต่การแผ่นดินตามอาชญาศึก

เมื่อวังหลังทูลลาวังหน้าจากเมืองเถินนั้น เห็นพระองค์ทรงพระประชวรชুবคอมพระอาการมากอยู่ ก็ทรงพระกันแสงมิใคร่จะเสด็จไป วังหน้าจึงตรัสแก่วังหลังว่าเจ็บไข้อย่างไม่เป็นโรคจะเอาชีวิตไว้คอยทำให้ได้ เร่งยกขึ้นไปเถิด

วังหลังทูลลาวังหน้าจากเมืองเถินแล้ว ก็รีบยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ไปทางริมแม่น้ำไปถึงกองทัพที่ตั้งอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ วังหลังให้หานายทัพนายกองมาพร้อมกันแล้วเชิญท้องตรารับสั่งอ่านให้ฟัง แล้ววังหลังจึงมีบัญชาสั่งนายทัพนายกองให้ตีพม่าให้แตกแต่ในเวลาพຸ່งนี้ ไปกินข้าวในเมืองเชียงใหม่ให้จงได้ ผู้ใดย่อท้อก็จะเอาโทษตามพระอัยการศึก

นายทัพนายกองพร้อมกันทั้งทัพวังหลัง วังหน้า และทัพกรมหลวงหริรักษ์ฯ ก็ยกระดมคนเข้าตีค่ายพม่าซึ่งล้อมเมืองเชียงใหม่อยู่แต่เวลา ๓ ยาม สู้รบกัน และพม่ายิงปืนหนาแน่น พอสว่างเห็นตัวไทยก็บุกเข้าไล่ฟันแทงพม่า พม่าสู้ไม่ได้ก็แตกหนีเข้าค่าย ไทยก็ตามตีจนค่ายพม่าแตกไป แต่แม่ทัพพม่าหนีไปได้

เมื่อสงบราชการแล้ว ว่างหลัง กรมหลวงเทพหริรักษ์ฯ พระยาเชียงใหม่ และท้าวพระยาที่ลงมาเยี่ยมพระประจักษ์วงหน้า ณ เมืองเถิน กราบทูลขอราชการเมืองเชียงใหม่ทรงทราบ จึงรับสั่งให้กรมหลวงเทพหริรักษ์ทัพ ๑ เจ้าอนุเวียงจันทร์และทัพเมืองลำปางกับทัพหน้าทัพ ๑ เชียงใหม่ทัพ ๑ ยกไปตีเมืองเชียงแสนซึ่งพม่าแตกไปอาศัยอยู่นั้นให้จงได้

ครั้นพระโรคค่อยคลายแล้วว่างหลังก็เชิญวงหน้าเสด็จกลับกรุงเทพพระมหานคร ในการศึกคราวนี้พระยาภาววิละมีความชอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนเกียรติยศพระยาภาววิละเจ้าเมืองเชียงใหม่ ให้เป็นเจ้าข้าจันทสีมาพระนครเชียงใหม่ราชธานีเป็นใหญ่ในลานนา ๕๗ หัวเมือง

แต่สำหรับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทนั้น การเสด็จไปตีทัพพม่าในภาคเหนือครั้งนั้นนับเป็นครั้งสุดท้ายของพระองค์ เมื่อเสด็จกลับมาพระนคร ในปีกุนนั้น รุ่งขึ้นเวลาเช้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ก็เสด็จไปเยี่ยมพระประจักษ์วงหน้า มีพระราชดำรัสว่าทรงผ่ายผอมมากทีเดียว แต่พระโรคค่อยคลายขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ครั้นต่อมาราวเดือน ๘ ปีกุน จุลศักราช ๑๑๖๕ (พ.ศ. ๒๓๔๖) พระโรคกลับมีพิษกำเริบขึ้นมาอีก พระอาการประชวรก็มีแต่ทรุดลงตามลำดับ เวลามิพิษร้อนถึงต้องเสด็จลงแช่อยู่ในน้ำ

ในวาระสุดท้าย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เสด็จไปเยี่ยมพระประจักษ์และทรงประทับแรมพยาบาลอยู่ที่วังหน้าถึง ๗ วัน ในโอกาสนี้วังหน้าได้ทูลฝากพระโอรสและพระธิดาขอให้คงครองอยู่ในพระราชวังบวรฯ สืบไป สมเด็จพระบรมเชษฐาฯ ก็ทรงรับคำเป็นมั่นคง แล้วจึงตรัสเรียกกรมพระราชวังหลังมาสั่งให้ทูลบารุ่ร่งน้องและหลาน

ครั้นวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุน ตรงกับวันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๓๔๖ เวลา ๒ ยามเศษ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็สวรรคตในพระที่นั่งบุรพาภิรมย์ พระชนมายุ ๖๐ พรรษา ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งมหาอุปราช ๒๑ ปี ๔ เดือน ๕ วัน

พระองค์เจ้าหญิงกัมพูชนัดร์ พระราชธิดาองค์หนึ่งได้ทรงนิพนธ์เรื่องนิพพานวังหน้าบรรยายตอนนี้ไว้ว่า

“.....

จึงออกโอรสผู้เรียกไอ้ปีโยรส

ทรงกำสรดข้าสั่งอนุสนธิ์

อยู่หลังนะจงเจียมเสงี่ยมคน

ฝักขนม้พระปิตุลาอย่าอาวณ

อย่าประมาทเกรงราชภัยผิด

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (วังหน้า)
สมเด็จพระอนุชาธิราช ในรัชกาลที่ ๑

ระวิงจินจะจงจำคำสั่งสอน
 สุจริตคิดพระคุณดั่งบิดร
 พ่อจะจรจากแล้วประโลมลา
 อันสมเด็จพระหน่อนางพระราชบุตร
 จะเป็นมงกุฎสืบสายไปภายหน้า
 อย่างบังอาจล่วงพระราชอาชญา
 พ่อจะนิราร้างเจ้าไม่เนานาน
 จึงให้หาพระบัญชาวันหลังสั่ง
 พ่ออยู่หลังเลี้ยงน้องประคองหลาน
 พระนัดดาน้อมศีรษะลงกราบกราน
 ก็จากสถานเมืองมิ่งพิมานแมน”

ส่วนกรมพระราชวังหลังนั้น ก่อนเสด็จไปราชการศึกพม่าครั้งสุดท้ายของพระองค์ท่านใน หน้าแล้ง พ.ศ. ๒๓๔๕ คั้งที่กล่าวข้างต้นแล้ว ก็ได้ทรงผนวช ตามพระราชวิจารณ์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“ได้พบร่างหมายเรื่องกรม พระราชวังหลังทรงผนวช..... เมื่อกรมพระราชวังหลังทรงผนวช นี้ พระชนมายุมากถึง ๕๖ ปี แล้วทรงผนวชได้ ๕ ปี ก็ทรงทิวงคต จะเป็นด้วยไม่ได้ทรงผนวชมาแต่ก่อน เพราะไม่มีเวลาว่าง หรือจะเป็นด้วยทรงเกิดสังเวชขึ้นอย่างหนึ่งอย่างใดก็ไม่ปรากฏ แต่การทรงผนวช นั้นอย่างหนึ่งเปิดเผยเต็มที่ไม่ว่าอย่างบวชแก่บน เช่น กรมพระราชวังที่ ๑ ที่ ๒ ทั้งสองพระองค์ ใน ร่างรับสั่งมีความว่า เจ้าพระยาศรีธรรมมาธราชรับสั่งใส่เกล้าฯ สั่งว่า ณ วัน เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปี จอ จิตวาศกจุลศักราช ๑๑๖๔ เป็นปีที่ ๒๑ ในรัชกาลที่ ๑ พระฤกษ์จะได้ทรงผนวชพระเจ้าหลานเธอ กรม พระราชวังหลัง พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าวาสุกรี (กรมพระปรมาภิไธยชิโนรส) พระองค์เจ้าฉัตร (กรม หมื่นสุรินทรรักษ์) ทรงผนวชเป็นหางนาศ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ (วัดพระศรีรัตนศาสดาราม) ทรง ผนวชแล้ว จะได้ฉลองถวายเครื่องไทยทาน พระสงฆ์ ๕๐ รูป”

มีการสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ณ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ มีเวียนเทียนครั้งรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ มีหมายให้ไปแต่งพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และพลับพลาเปลื้องเครื่อง มีริ้ว กระบวนแห่ธงไชย ธงสามชัยทำริ้วคู่ ๑ ม้าทำริ้วคู่ ๑ ธงรายข้างละ ๕๐ ชั่งคันคู่ ๑ ทวนข้างละ ๕๐ ปืน ข้างละ ๕๐ ธนุข้างละ ๒๕ คาบสองมือข้างละ ๕๐ คาบโล่ห้ำข้างละ ๕๐ ธงฉานข้างละ ๕ ขุนนางเดิน ทำนุ่งสมปักกลาย เสื้อครุยขาวสวมลอมพอก ถือคอกบัวขาวข้างละ ๑๐๐ สายกลายปี กองเงินสำหรับ ๑

กองแขกสำหรับ ๑ ปีพาทย์ตี ๔ หาบ ๔ หก สำหรับกลองชนะ จำปี ๑ จำกลอง กลอง ๖๐ แตรรอง ๒๐ แตรวิไลนดา ๘ สังข์ ๒ รวม ๓๐ ฉิ่งฆ้อง ๓ ฉิ่งฆ้องกลอง ๑ หาบ ๘ ทั้ง ๓ ฉิ่ง เครื่องสูง ๒ สำหรับ ๔๐ พระแสง ๔ พระยานูมาศ ๓ พระยานูมาศคอกัน อินทรพรหมสำหรับละ ๔ พระกลดบังสุรย์สำหรับ ละองค์ คนหามสำหรับละ ๑๐ กระบวนหลังขุนนางแห่เดินเท้าข้างละ ๕๐ คานโล่ ข้างละ ๒๐ ธนุข้างละ ๒๐ ปืนข้างละ ๒๕ ทวนข้างละ ๒๐ สายกลางมหาดเล็กบำเรอเชิญพระแสงง้าว ๒ ทวน ๒๔ เครื่องสูงสำหรับ ๑ ปีพาทย์ไทยตี ๔ หาบ ๔ ฆ้องสำหรับปีพาทย์ญวนตี ๔ หาบ ๔ เครื่องสำหรับปีกลอง สำหรับหนึ่ง ๗ คน

ที่กล่าวข้างต้นเป็นหมายของโบราณที่จดไว้ดู สำหรับพระสงฆ์ที่นั่งหัตถมาศ มีจำนวน ๓๐ องค์ ที่สมเด็จพระสังฆราชทรงรับพระเคนและอุปัชฌาย์ พระพิมลธรรม พระธรรมกิติ สมเด็จพระพนรัตน์เป็นคู่สวด สมเด็จพระสังฆราชไถ่ถอนซึ่งขณะนั้นเป็นพระญาณสังวรณัฎระที่อยู่ในจำนวนนั้นด้วย

สันนิษฐานว่าเมื่อทรงผนวชแล้วกรมพระราชวังหลังเสด็จอยู่ ณ วัดระฆังโฆสิตาราม พระองค์เจ้าवासูกริอยู่วัดพระเชตุพน พระองค์เจ้าฉัตรอยู่วัดระฆัง คงจะได้ทรงผนวชอยู่ตลอดพรรษา ก่อนจะทรงลาผนวชและไปราชการสงครามครั้งสุดท้ายในพระชนมายุของพระองค์ท่าน

เมื่อกรมพระราชวังหลังกลับจากงานพระราชสงครามในปี พ.ศ. ๒๓๔๖ เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงขัดเคืองกรมพระราชวังหลังว่าตีทัพแก้ไขพม่าแตกไปแล้วไม่รับยกติดตามไปกระทำเสียให้ยับเยิน กรมพระราชวังสดานมงคลจึงกราบทูลว่า กรมพระราชวังหลังเห็นว่าข้าพระพุทธเจ้าป่วยมากอยู่ พอตีทัพแตกก็รีบกลับลงมา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ก็ทรงคลายขุ่นเคือง

กรมพระราชวังหลังได้รับราชการสงครามหลายคราว ภายหลังเมื่อทรงชราภาพมากแล้วตามสภาพของคน และสงครามสมัยนั้น ก็มีได้ทรงย่อหย่อนต่อราชการสงคราม เช่น ในปี จ.ศ. ๑๑๖๖ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๔๙ มีข่าวว่าพม่ายกเข้าตีทางเชียงแสน กรมพระราชวังหลังก็กราบบังคมทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าอาสาถองพระเดชพระคุณขึ้นไปปราบพม่าเข้าศึกที่เมืองเชียงแสนให้แตกไปจงได้ แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสว่าเธอชราภาพแล้ว อย่าไปเลยให้เจ้านายหนุ่ม ๆ เขาไปกันบ้างเถิด ดังนี้เป็นต้น

หลังจากกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว กรมพระราชวังหลังได้กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขอให้ทรงแต่งตั้งพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มหาอุปราชตามราชประเพณี ถึงแม้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วยตามที่กราบทูล แต่พระองค์ท่านก็มีได้ทรงโปรดเกล้าฯ อย่างใดทรงปล่อยให้ตำแหน่งมหาอุปราช

ว่างอยู่หลายปี จนเมื่อกรมพระราชวังหลังสิ้นพระชนม์แล้วจึงได้โปรดเกล้าฯ ทรงสถาปนาเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (รัชกาลที่ ๒) ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในปีชวด พ.ศ.๒๑๔๕

เมื่อว่างจากราชการสงครามแล้ว กรมพระราชวังหลังยังทรงประกอบกรณียกิจทางด้านพระศาสนา ศิลปวัฒนธรรม และวรรณคดีอีกด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ได้ทรงเล่างานเขียนในตำนานหนังสือสามก๊กว่า "มีคำบอกเล่ากันว่า เมื่อในสมัยรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชดำริให้แปลหนังสือพงศาวดารจีนเป็นภาษาไทย ๒ เรื่อง คือ เรื่องไซฮั่นเรื่องหนึ่ง เรื่องสามก๊กเรื่องหนึ่ง โปรดให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอกรมพระราชวังหลังทรงอำนวยการแปลเรื่องไซฮั่น และให้พระยาพระคลัง (หน.) อำนวยการแปลเรื่องสามก๊ก

ส่วนพระราชนิพนธ์นั้นมีแต่บทละครเรื่องพระศรีเมือง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ได้ทรงมีความเห็นว่า "ข้าพเจ้าคิดซึ่งใจคุณนี้กว่าบทละครเรื่องพระศรีเมืองนี้ เห็นจะเป็นพระราชนิพนธ์กรมพระราชวังหลัง ซึ่งไม่ปรากฏว่ามีต้นฉบับแห่งหนึ่งแห่งใด แม้ในพระราชวังบวร อย่างไรก็ตามแต่ไม่มีฉบับที่อื่นเลย ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินที่เดียวว่ามีบทละครเรื่องพระศรีเมืองเพิ่งมาทราบในครั้งนี้ เห็นว่าต้นฉบับจะตกอยู่ในหอหลวงตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ หรือรัชกาลที่ ๒ ไม่มีที่อื่นอีกไม่มีใครทราบ"

ท่านสุนทรภู่ รัตนกวีของไทยที่สำคัญคนหนึ่งนั้น ก็เป็นคนที่อยู่ในความอุปการะกรมพระราชวังหลัง คงจะทราบซึ่งในพระมหากรุณาอยู่ไม่น้อย จึงมีกล่าวอ้างถึงวังหลังอยู่ในบทกลอนของท่านอยู่หลายตอน แจ่มอยู่ในประวัติของท่านสุนทรภู่ ซึ่งเราทราบกันอยู่แล้ว

ในด้านศาสนา กรมพระราชวังหลังได้สถาปนาและบูรณะพระอารามต่าง ๆ คือ วัดอมรินทร วัดบพิตรพิมุข วัดกษัตราาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา วัดค้ำถาว วัดท้ายเมือง จังหวัดนนทบุรี วัดกลาง วัดบูรพา จังหวัดนครราชสีมา วัดต่าง ๆ เหล่านี้คงจะเป็นวัดที่มีประวัติความเป็นมาเกี่ยวข้องกับพระองค์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วัดกษัตราาราม ก็เป็นวัดที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกับถิ่นฐานเดิมของบรรพบุรุษของพระองค์เป็นต้น

วาระสุดท้ายพระชนม์ชีพของกรมพระราชวังหลัง ประวัติศาสตร์ได้จารึกไว้ว่า กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลังทรงประชวรพระโรค มาถึงวันเสาร์ที่ ๒๐ ธันวาคม เดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลา ๔ โมง พ.ศ.๒๑๔๕ เสด็จทิวงคต พระชนมายุได้ ๖๑ พรรษา

"ลุลูกศกราช ๑๑๖๕ ปีเถาะ นพศก (พ.ศ.๒๑๕๐) เป็นปีที่ ๒๖ ในรัชกาลที่ ๑ ณ วันเสาร์เดือนหก ขึ้น ๑๐ ค่ำ เชิญพระศพกรมพระราชวังหลังเข้าสู่พระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง มีการมหรสพสมโภช ๓ วัน ณ วันจันทร์เดือนหก ขึ้นสิบสองค่ำได้พระราชทานเพลิง แล้วมีการสมโภชพระอัฐิอีกวันหนึ่ง ในการพระศพกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขกรมพระราชวังหลังนั้น พระเจ้าเวียงคานมก็ได้จัดของเข้ามาสดับปกรณ์ด้วย

พระอัครราชกุมารีของพระองค์บรรจุไว้ที่ฐานผ้าทิพย์องค์พระประธานในพระอุโบสถวัดบพิตรพิมุข แต่พระอัฐิอยู่ในหอพระนาคนิวัตพระแก้ว สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชอนุภาพทรงครัสเล่าหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล อีกว่าองค์พระเจดีย์ใหญ่หลังพระอุโบสถถึงวัดบพิตรพิมุข เป็นที่บรรจุพระอัฐิ พระอัครราชกุมารีของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี กรมพระราชวังหลัง และพระวงศ์ฝ่ายวังหลังทุกพระองค์

กรมพระราชวังหลังทรงมีพระโอรสและพระธิดา รวมทั้งสิ้น ๓๕ พระองค์ เป็นชาย ๑๕ องค์ หญิง ๑๖ องค์ (ตามรายชื่อพระนามลำดับพระองค์ท้ายหนังสือนี้) จำแนกเป็นพระองค์เจ้า ชาย ๔ พระองค์ หญิง ๔ พระองค์ หม่อมเจ้าชาย ๑๕ พระองค์ หญิง ๑๔ องค์

พระโอรสและพระธิดาที่ประสูติจากพระอรรคชายาเท่านั้นที่มียศเป็นพระองค์เจ้าที่ประสูติจากพระสนมนางห้าม (๒๕ องค์) มียศเป็นหม่อมเจ้า

พระอรรคชายาของกรมพระราชวังหลังคือ “เจ้าครอกทองอยู่” ซึ่งเป็นพระชายาเดิม

“เจ้าครอกทองอยู่” ทรงเป็นพระราชวงศ์อยุธยา ถวายตัวรับราชการอยู่ในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจันทวดี พระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

คำว่าเจ้าครอกเป็นคำที่จำกัดใช้ไม่เป็นทางการ เรียกเจ้านายฝ่ายในที่เป็นที่นับถือของเจ้าทั้งปวงในฐานะเป็นเจ้าผู้ใหญ่

เจ้าครอกทองอยู่ นอกจากทรงมีชื่อในการประกอบกรุกุศลและการปกครองผู้คนในวังแล้ว ยังมีชื่อในทางการประกอบอาหารคาวหวานอีกด้วย ที่ยังมีชื่อเหลืออยู่ก็คือขนมค้างคาว เวลาในงานใหญ่ เช่น สมโภชวัดพระแก้ว เป็นต้น ท่านก็รับสนองพระเดชพระคุณทำสำหรับคาวหวานเลี้ยงพระ และตั้งโรงถือนานขึ้นที่วัดมหาธาตุ ในตอนปลายพระชนมายุก็ยังเสด็จเข้าวังหลวงวังหน้าเดือนละครั้ง เพื่อตั้งเครื่องถวายพร้อมกับเจ้าครอกวัดโพธิ์ (เจ้าฤๅ) ผู้ทรงมีฝีมือในการทำขนมจีบ

ดังที่ทราบกันอยู่มารดาของสุนทรภู่เป็นแม่นมของพระองค์เจ้าจงกลและจันทรยาของสุนทรภู่ ก็เป็นข้าหลวงเจ้าครอกทองอยู่ เมื่อจันเล็กกับสุนทรภู่แล้ว จันและลูกก็ยังอยู่กับเจ้าครอกทองอยู่ ลูกของสุนทรภู่นั้นก็ได้รับการเลี้ยงดูเป็นอันดี

ในนิราศวัดเจ้าฟ้าของสุนทรภู่ สุนทรภู่ได้สวดดีพระเกียรติยศของเจ้าครอกทองอยู่ไว้อย่างซาบซึ้งจับใจว่า

“ถึงวัดระฆังบังคมบรมธาตุ

แทบพระบาทบุษย์องค์อัปสร

ไม่ทันลับกับปีพุทธันดร

สถาบันพระมหากษัตริย์และการเรียนรู้แห่งชาติ

พระก่อนจรสู่สวรรคกรรไล
 ละสมบัติขัตติยาทั้งข้าบาท
 โอ้อณาณีน่าน้ำตาไหล
 เป็นสูญลับนับปีค่อนี้ไป
 เหลืออาลัยแล้วที่พระมีคุณ
 ถึงจนยากบากมาเป็นข้าบาท
 ไม่ขัดขาดข้าวเกลือช่วยเกื้อหนุน
 ทางศรัทธากล้าหาญในการบุญ
 โอ้พระคุณขาดยศทั้งจงดาม
 แม้นตกยากพรากพลัดไปขัดข้อง
 พัดกับน้องหนูตาบจะหาบหาม
 นิ่งใจไปป่าช้าพนาราม
 สุดจะตามเสด็จได้คังใจจง
 อวยอุทิศผลผลานิสงส์
 สมองคุณพูนสวัสดิ์ขัตติยวงศ์
 เป็นรถทรงสู่สถานพิมานแมน
 มีสุรางค์นางขับสำหรับกล่อม
 ล้วนเนื้อหอมนุ่มเกล้าอยู่เฝ้าแทน
 เสวยรมย์โสมนัสไม่ขัดแคลน
 เป็นของแทนทานาฝ้าละออง
 พระคุณเอ๋ยเคยทำนุอุปถัมภ์
 ได้อ้อมหน้าคำเช่าไม่เศร้าหมอง
 แม้นทูลลามากรณีทั้งพี่น้อง
 ไหนจะต้องตกยากลำบากกาย
 นี้สิ้นบุญทูลกระหม่อมจึงตรอมอก
 ต้องระหกระเหินไปน่าใจหาย
 เห็นที่ปลงทรงสูญยังมุลทราย
 แสนเสียดายดังจะคืนสิ้นชีวัน

ทั้งหนูตาบกราบไหว้ร้องไห้ว่า
จะคมลาลับไปในไพรสณฑ์
เคยเวียนเฝ้าเกล้าจุให้ทุกวัน
สาระพันพึ่งพาไม่อนาทร”

เจ้าครอกทองอยู่ สิ้นพระชนม์และถวายเพลิงพระศพที่วัดอมรินทร์ บางกอกน้อย วันข้างขึ้น เดือน ๑๑ ปีวอก อัฐศก จ.ศ. ๑๑๘๘ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๕ แล้วบรรจุพระอัฐิไว้ ณ วัดระฆัง

กรมพระราชวังหลังมีพระโอรส และพระธิดาในเจ้าครอกทองอยู่ ตามรายพระนามดังนี้คือ ;
พระองค์ที่ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าปาน (ทองปาน) ประสูติเมื่อวันจันทร์เดือนอ้าย แรมค่ำ ๑ ปีชลา พ.ศ. ๒๓๑๓ ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาเป็น กรมหมื่นราเทเวศร์เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ เป็นต้นตระกูล “ปาลกะวงศ์ ณ ออยุธยา”

พระองค์ที่ ๒ พระองค์เจ้าหญิงกระจับ (กระจับทอง) ประสูติเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๕๑

พระองค์ที่ ๓ พระนามเดิมพระองค์เจ้าชายบัว (บัวทอง) ประสูติเมื่อวันพุธเดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘ ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นนเรศวรโยธีเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ พระองค์ท่านเป็นหมันไม่มีราชบุตรและพระราชธิดาสืบสกุลวงศ์

พระองค์ที่ ๔ คือพระองค์เจ้าชาย แดง (แดงโม) ประสูติเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๑ กรกฎาคม เดือน ๘ แรมค่ำหนึ่ง ปีระกา พ.ศ. ๒๓๒๐ ครั้งกรุงธนบุรี ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงเสนีบริรักษ์ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ ทรงเป็นต้นตระกูล “เสนีวงศ์ ณ ออยุธยา”

พระองค์ที่ ๕ พระนามเดิมคือทองแดง ประสูติเมื่อปีชลา พ.ศ. ๒๓๕๒ กล่าวกันว่าเป็นเจ้าองค์แรกที่ประสูตินับตั้งแต่ประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ ด้วยเหตุนี้ในภายหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระนามให้ใหม่ว่าพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ จำพรรษาอยู่วัดระฆังในชั้นต้น มีหมายเหตุบัญชีสกุลวงศ์ว่าต่อมาได้ทรงสถาปนาพระปรางค์วัดแจ้ง เดิมสูงเพียง ๘ วา เรียกว่า “พระปรางค์วัดมะกอกนอก”

ท่านสุนทรภู่คงเป็นมหาดเล็กของพระองค์ท่าน ติดตามไปนมัสการพระพุทธรบาทสระบุรีทางชลมารค จึงได้แต่งนิราศพระบาทกล่าวถึงไว้ดังนี้

“ฝ่ายพระหน่อสุริยวงศ์ทรงศึกษา
ข้างฝ่ายเราเฮฮาลงวาริ
อุราเรียมเกรียมตรมอารมณ์ร้อน
แลดลิ่งวิงหน้านัยน์ตาลาย

ขึ้นศาลาโสร่งทรงวาริศรี
แต่โดยดีใจตนด้วยพันพาย
ระอาอ่อนอกใจมิใคร่หาย
หัวไหล่ตายตั้งยอดตลอดคว”

พระองค์ที่ ๖ พระนามเดิมทองสุก ภายหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงโปรดเกล้าฯ เปลี่ยนพระนามว่าจางกล ไม่มีภักดา พระนามของพระองค์เจ้าหญิงพระองค์นี้เป็นมารดาของท่านสุนทรภู่

พระโอรสของกรมพระราชวังหลัง ทรงได้รับสถาปนาให้เป็นกรมหมื่นนราเทเวศร์นเรศน์โยธิเสนีบริรักษ์ พร้อมทั้งสามพระองค์พี่น้อง ก่อนการพระเมรุกรมพระราชวังหลังเล็กน้อย

เป็นที่ทราบกันว่า เจ้าทั้งสามกรมนี้ได้ทรงตามเสด็จพระราชบิดาไปทำราชการสงครามมาก่อนแต่เยาว์วัย อันเป็นประเพณีในสมัยนั้น เพราะการจัดทัพในขณะนั้น ถ้าสังกัดอยู่กับผู้ใดก็ต้องเข้าทัพไปกับผู้นั้น เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเจริญพระชนม์ได้เพียง ๘ พรรษา ก็ได้ทรงเริ่มโดยเสด็จพระบรมชนกนาถไปในราชการสงครามทุกครั้ง

บ้านเมืองไทยต้องสร้างความมั่นคงและต่อสู้กับพม่านับแต่ที่ตั้งกรุงเทพฯ มาเป็นเวลาตลอด ๓๐-๔๐ ปีแรก พร้อมๆ กับการปรับปรุงบ้านเมืองในทุกๆ ด้านพร้อมกันไปด้วย แต่ต่อมาพมามีปัญหาเกี่ยวกับอังกฤษที่ปกครองอินเดียในกรณียะไข่ที่บนฝั่งเบงกอลปากพม่าอัสสัม และมณีปุระที่อยู่ตะวันตกเฉียงเหนือของพม่า เป็นเหตุให้พม่ารบกับอังกฤษครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ ซึ่งพม่าพ่ายแพ้ต้องยอมยกดินแดนเหล่านั้นให้อังกฤษรวมทั้งเทนาสซีริมคือมะริด ตะนาวศรี บนชายฝั่งทะเลอันดามันด้วย นับแต่นั้นมาปัญหาการรบระหว่างไทยกับพม่าก็สิ้นสุดลงโดยปริยาย

ในปี พ.ศ. ๒๓๘๕ อังกฤษหาเหตุรบกับพม่าเป็นสงครามต่อกันครั้งที่ ๒ ยึดดินแดนและปกครองพม่าภาคใต้ไว้จนพม่าไม่มีทางออกสู่ทะเลเลย

ต่อมาเมื่อรบกับพม่าในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นครั้งที่ ๓ เพียงเล็กน้อย พม่าก็กลายเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษทั้งหมด อังกฤษผนวกพม่าเข้าไปเป็นมณฑลหนึ่งของอินเดีย ทั้งๆ ที่วัฒนธรรม ศาสนา ผู้คนพลเมืองต่างกับอินเดียมาก ซิลอน (ศรีลังกาปัจจุบัน) ที่เป็นเมืองขึ้นอังกฤษอยู่ก่อนก็ยังไม่ตกอยู่ในสภาพเช่นนั้น

เมื่อปัญหาพม่าตกไป ก็เกิดปัญหาลาว เขมร และญวน ก่อนที่เมืองไทยจะเผชิญกับปัญหาลัทธิจักรวรรดินิยมอย่างเต็มที่จากฝรั่งเศสและอังกฤษ ซึ่งแปรสภาพเป็นปัญหาทางการทูตมากกว่าปัญหาการรบทัพจับศึก

ศึกใหญ่ครั้งสุดท้ายของเมืองไทยตามรูปแบบของการสงครามอย่างโบราณ ก่อนที่ไทยจะต่อสู้กับจักรวรรดินิยมทางการทูตก็เห็นจะเป็นศึกกับลาวกรณีเจ้าอนุวงศ์ ปี พ.ศ. ๒๓๖๘

ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๒๑ สมัยกรุงธนบุรี เมืองลาวเป็นเมืองขึ้นไทย โดยเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นแม่ทัพไปตีได้เมืองเวียงจันทน์ราชธานี เจ้าสิริบุญสารหนีไปเมืองญวน คราว

นั้นได้เชิญพระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกตกับพระบางกลับมาด้วย และกวาดต้อนครอบครัวเมืองเวียงจันทน์และให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ ณ เมืองสระบุรี

การปกครองเมืองขึ้นในสมัยก่อนนั้น ไทยไม่ได้ส่งคนไปปกครอง แต่ใช้เจ้าของท้องถิ่นที่จงรักภักดีต่อไทยเป็นผู้ครองเมืองแทน เพราะไทยไม่มีกำลังพลพอที่จะทำเช่นนั้นได้ บุตรของพระเจ้าสิริบุญสารคนหนึ่ง ชื่อเจ้านูวงศ์นั้น เมื่อเวียงจันทน์แตก อายุได้ ๑๑ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้ทรงนำมาชุบเลี้ยงไว้ เจ้านูวงศ์มีความชอบในการสงครามถึง ๒ ครั้ง คราวหนึ่งครั้งรบพม่าตีเมืองเชียงแสนที่กล่าวแล้ว ต่อมาได้ทรงตั้งเจ้านูวงศ์เป็นผู้ครองเมืองเวียงจันทน์ เมื่อพ.ศ. ๒๓๔๗ มีความจงรักภักดีต่อไทยคืออยู่ จนในปี ๒๓๖๒ พวกข้ากบดตีเมืองนครจำปาศักดิ์ได้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๒ เป็นรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ เจ้านูรับอาสายกกองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปปราบพวกข้ากบดได้ราบคาบมีความชอบเป็นครั้งที่ ๒ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ราชบุตรโย้หรือโย้ บุตรเจ้านูวงศ์เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้านูฯ ก็มีอำนาจและกำลังเพิ่มขึ้น

ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ในปี พ.ศ. ๒๓๖๘ เจ้านูอายุได้ ๕๘ ปีแล้วได้มาเฝ้าสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วยในการพระบรมศพสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นจะกลับไปเวียงจันทน์ได้ทูลขอพวกละครหญิงข้างในกับสาว “ดวงคำ” ซึ่งเกิดจากชาวเวียงจันทน์ที่ต้อนครอบครัวมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไม่โปรดพระราชทานโปรด ให้แต่เครื่องของพระยาอภัยภูเบศร์คนหนึ่งเท่านั้น เจ้านูรู้สึกอับยศ จึงคิดกบดปรึกษากับอุปราชและขุนนางผู้ใหญ่ว่า

“ที่กรุงเทพมหานครเดี๋ยวนี้มีแต่เจ้านายเล็กๆ ขุนนางผู้ใหญ่ก็น้อยตัว ฝีมือทัพศึกก็อ่อนแอ...เราจะยกทัพไปตีเอากรุงก็เห็นจะได้ง่าย”

“ถ้าตีได้แล้ว ถ้าจะตั้งอยู่มิได้ เราก็จะกวาดเอาครอบครัว ทรัพย์สินของในท้องพระคลังอพยพมาใส่บ้านเมืองเรา เราก็คิดรักษาด่านทางช่องแกลงจะทำอะไรแก่เราได้ ทางที่จะส่งเสบียงอาหารกันก็ใกล้กันดาร จะทำศึกเป็นการแรมปีเราก็ไม่กลัว”

เหตุผลอีกประการหนึ่งก็คงจะเนื่องจากใครจะฉวยโอกาสจากเหตุการณ์ที่ตนคาดว่ายไทยจะวิวาทกับอังกฤษซึ่งเป็นข่าวลือที่ได้มาคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งหันแดรบาร์นหรือ เฮนรี เบอร์นี่ เป็นทูตเข้ามาทำสัญญากับไทย และข่าวสดๆ ร้อนๆ ที่พม่าพ่ายแพ้อังกฤษครั้งแรกในปีที่เพิ่งผ่านมา คือ พ.ศ. ๒๓๖๗

ในขั้นต้น เจ้านูฯ สร้างสมกำลังพลโดยเกลี้ยกล่อมผู้คนในเมืองต่างๆ ในอีสาน เช่น เมืองกาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ ชนบท ขอนแก่น (ขอนแก่น) เขมราฐ อุบล ศิริษะเกษ เดชอุดม บัณฑิตให้เข้าด้วยแล้วกวาดต้อนผู้คนไปรวมพลและฝึกกองทัพที่เวียงจันทน์

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๕ เจ้านุวงศ์ยกทัพเข้ามาถึงนครราชสีมา ป่าวข่าวว่ามีพล ๘๐,๐๐๐ คน ทัพหน้าคุมคน ๓,๐๐๐ คน ยกล่วงเข้ามาได้โดยตลอด โดยหลอกลวงว่ามีศูภอักษรไปเกณฑ์กองทัพให้ มารบกับอังกฤษ แล้วเลยไปสระบุรีเพื่อกวาดต้อนครอบครัวลาวเวียงจันทน์กลับ โดยบอกว่า

“ญวนอังกฤษจะยกเข้ามาตีกรุงเทพมหานคร อย่าอยู่เลยจะได้ความลำบาก ขึ้นไปอยู่เสีย เมืองเวียงจันทน์จะมีความสุขด้วยกัน”

กรณีนี้เป็นกรณีที่ปรากฏวีรกรรมของท่านผู้หญิงโมหรือโม้ ซึ่งพระราชทานบำเหน็จให้เป็น ท้าวสุรนารี

เราจะเห็นได้ว่าการศึกครั้งนั้นก่อความจงใจให้แก่ไทย เพราะไม่รู้ตัวและเตรียมการมาก่อน และอีสานทั้งภาคส่วนใหญ่อยู่ในเขตยึดครองอยู่ใต้อิทธิพลของเจ้านุวงศ์โดยปริยาย ดังจะเห็นว่าเจ้า พระยานครราชสีมาก็ไม่อยู่ ไปจัดราชการอยู่เมืองขุขันธ์กรณีเจ้าเมืองนั้นรบกับน้องชาย และเมื่อตั้งกรม พระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสปเป็นจอมทัพแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ ยังเสด็จไปตั้งค่ายอยู่ที่ท่าเรือ พระพุทธบาทแขวงเมืองสระบุรี ป้อมกันและคอยกองทัพหัวเมืองและกองทัพกรุงเพราะคนยังไม่พร้อม

การทัพจัดดังนี้ คือ พระยาขลาโหมราชเสนา ฯลฯ เป็นกองทัพหน้าที่ ๑

กรมหมื่นนเรศวรโยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ เป็นกองทัพหน้าที่ ๒ (กรมหมื่นรา- เทวศรีสิ้นพระชนม์เสียก่อนในปี พ.ศ. ๒๓๖๘)

กรมหมื่นเสนีเทพ เป็นกองทัพสมทบเข้ากับกองทัพหลวงทัพหนึ่ง เดินทัพฝ่าดงพญาไฟ พร้อมกับทัพอื่นๆ มุ่งตีทัพเจ้านุฯ ที่ยึดนครราชสีมาได้ และตีขนาบทัพราชวงศ์ที่ตั้งมั่นอยู่ที่หล่มสักดี ซึ่งเจ้าโย้ครองอยู่

ทางด้านไปสู่เวียงจันทน์ ทัพไทยตีค่ายลาวแตกตามลำดับจนถึงค่ายหนองบัวลำภู เจ้านุก็ ทยอยทัพไปตั้ง ณ ที่ช่องเขาสาร

เมื่อไทยตีค่ายหนองบัวลำภูแตกแล้ว ทัพหน้าก็ยกไปตั้งอยู่ที่ทุ่งสัมปอญ ลาวก็จัดทัพมา ๓ ทัพ ล้อมทัพไทย แต่ไทยรักษาค่ายมั่นอยู่ ออกรบกลางแปลงไม่ได้ เพราะลาวมีกำลังพลเหนือกว่ามาก ลาว จะหักเอาค่ายก็ไม่ได้ จึงล้อมไว้ให้อศอหารถึง ๗ วัน กองทัพไทยอยู่ในที่ล้อมเกือบจะเสียที่อยู่แล้ว พอดีทัพกรมหมื่นนเรศวรโยธียกขึ้นไปทัน ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๑ ค่ำ ก็ในวันที่ ๑๑ พฤษภาคม ๒๓๖๐ มีคนติดไปด้วยสัก ๑๐๐ คน ได้ทราบที่ลาวล้อมทัพพระยาจำแสนยากร พระยาขลาโหมราชเสนา เจ้า พระยามหาโยธา (ทองมอญ) ไว้แน่นหนา มิได้ร่อท่า กองทัพของกรมหมื่นนเรศวรโยธีเข้าโจมตีแต่ ลำพังคนเพียง ๑๐๐ คนเศษ พวกลาวเห็นไทยน้อยตัวกว่า ก็หันหน้าล้อมเข้าไว้ถึงดลุมบอน แต่กรม หมื่นนเรศวรโยธีมีอาจารย์ไปด้วย ๔ คน กล่าวกันว่า อาจารย์เหล่านั้นกระทำให้วิทยามนต์ให้พวกข้าศึก

เห็นว่าเป็นคนอยู่บนต้นไม้ทุกต้น พวกลาวก็ตั้งใจปีนขึ้นไปบนต้นไม้อย่างเดียวไม่ได้ยี่งต่ำลงมาข้างล่าง เพราะฉะนั้น หม่อมเจ้าหลานพวกข้าไทยของกรมหมื่นนเรศโยธิจึงมิได้เป็นอันตรายแม้แต่สักคนเดียว พอกรมหมื่นเสนีบริรักษ์คุมกองทัพขึ้นไปทันก็เข้าช่วยกันตีทัพลาวแก่กรมหมื่นนเรศโยธิออกจากวงล้อมได้ ฝ่ายกองทัพไทยอยู่ในค่ายล้อมป่วยได้ยินเสียงปืนนั้นแน่นหนา เห็นลาวซึ่งล้อมอยู่ระส่ำระสายปืนป่วนก็เข้าใจว่ามีกองทัพไทยมาช่วยเป็นแน่ก็ตีหักออกมาประจบกัน เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ (วันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๓๖๐) กองทัพลาวก็แตกพ่ายไปคุ้มกันไม่ติด ทัพกรมหมื่นนเรศโยธิ ทัพพระยาจำแสนยากร ทัพพระยากลาโหมราชเสนา และกองทัพเจ้าพระยามหาโยธา ก็ช่วยกันไล่ฆ่าฟันลาวครั้งนั้นมากนักจนต้องทิ้งค่ายช่องเขาสารซึ่งเป็นที่ยมั่นสำคัญของลาว กองทัพไทยก็ขึ้นไปตามช่องเขาสารข้ามเขานั้นไปได้ ไปตั้งค่ายรับเสด็จสมเด็จพระราชวังบรมมหาศคิพลเสพอยู่ที่เมืองพันพร้าว

ฝ่ายกรมหมื่นนเรศโยธิ กรมหมื่นเสนีบริรักษ์พี่น้องสองพระองค์ก็ข้ามแม่โขงไปตั้งทัพอยู่ ณ เมืองเวียงจันทน์ เก็บได้ทรัพย์สิ่งของของเจ้านูวงศ์ไว้มากมายน

กรมพระราชวังบรมมหาศคิพลเสพก็เสด็จมาตั้งทัพอยู่เมืองพันพร้าว มิได้เสด็จไปทอดพระเนตรเมืองเวียงจันทร์ ด้วยทรงกลัวเจ้านูอยู่ ให้เผาเมือง ตัดผลไม้ที่มีผล แล้วเกณฑ์พลให้หรืออิฐกำแพงเมืองเสียยับเยิน

ก่อนหน้านั้น เจ้านูฯ หลอกแม่ทัพนายกองลาวที่ตั้งค่ายอยู่ช่วงเขาสารว่าจะจัดเมืองเวียงจันทน์ไว้สู้รบ หนีกลับเวียงจันทน์ แต่แล้วก็หนีไปพึ่งญวนที่เมืองงะอาน

ในการรบคราวนี้ มีหลักฐานยืนยันได้ว่า ลูกหลานข้าไทยได้ตามเสด็จพระบิดาไปในราชการสงครามด้วย และในโอกาสนี้หม่อมเจ้าทับในกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ได้แต่ง “นิราศทัพเวียงจันทร์” ในคราวนั้น

กรณีเจ้านูฯ นี้เป็นเหตุการณ์ที่ไทยกับลาวรบพุ่งกันอย่างแสนสาหัสเป็นเวลาถึงสองปีเศษ และสิ้นสุดลงในเดือนมกราคม ๒๓๖๑ เมื่อเจ้านูฯ ถูกจับตัวถูกประจานและกระอักเลือดตายในวันที่ ๒๓ มกราคม ๒๓๖๑

ในการศึกเจ้านูฯ ครั้งนั้น กรมหมื่นนราเทเวศร์ได้สิ้นพระชนม์ก่อนแล้วเมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๖๘ ต่อมาอีก ๓ ปีหลังศึกสงบ กรมหมื่นนเรศโยธิได้สิ้นพระชนม์อีกพระองค์หนึ่งในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๔ โดยประชวรเป็นไข้ เสวยแกงต้มยาบิบมะนาวเป็นผิดสำแลงขึ้น หมอแก้ไขไม่พิน

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๖๕ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๓ สวรรคต ประวัตินิราศได้เขียนไว้ว่า

“...ครั้งนั้นข้าไทยเจ้าต่างกรม กรมใหญ่ๆ ตื่นกันว่าเจ้าของตัวจะได้เป็นที่วังหน้า บ้างก็หา

เครื่องยศและผ้าสมปัก ที่อยากเป็นตำรวจก็หาหอรัศมีประคด เอิกเกริกกันไปทั้งเมือง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงทราบปรึกษาด้วยท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนโกษากราทูลว่า ถ้าไม่ทรงตั้งกรมพระราชวังแล้วขอให้ยกเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง กรมขุนขึ้น ข้าไทยจะได้เห็นว่าเจ้านายของตัวได้เลื่อนที่มียศเพียงนั้น ๆ แล้วจะได้หายตื่น ทรงพระราชดำริเห็นด้วย จึงเลื่อนกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ๑ กรมหมื่นรักษัรณเรศร ๑ กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ๑ สามพระองค์นี้ขึ้นเป็นกรมหลวง กรมหมื่นรามอิสเรศร ๑ กรมหมื่นเดชอดิศร ๑ กรมหมื่นพิพิธภูเบศร์ ๑ เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนแล้วทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าพระองค์น้อยขึ้นเป็นกรมขุนอิสเรศรังสรรค์...”

ในการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งครั้งนั้น กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นกรมหลวง โดยไม่ต้องเป็นกรมขุนก่อน

ในพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ เรื่องธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

“(๘๖) แต่กรมหลวงขึ้นไปเป็นได้แต่พระองค์เจ้าชั้นเอก ยกเสียแต่ที่มีคุณวิเศษยิ่ง แต่เจ้านายที่เป็นกรมดังนี้ตั้งแต่กรมสมเด็จพระลงมาจนถึงกรมหลวง เห็นเคยเป็นอยู่แต่เจ้านายวังหลวงที่เป็นพระองค์เจ้าชั้นเอกโดยมาก ที่พระองค์เจ้าชั้นโทชั้นตรี ได้มาเป็นนั้นน้อยหนักหนา เห็นมีอยู่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงเสนีบริรักษ์ซึ่งเป็นพระโอรสกรมพระราชวังหลัง ได้เป็นกรมหลวงองค์หนึ่ง เพราะท่านได้ทำทัฬหีศึกมาก มาถึงแผ่นดินในปัจจุบันนี้ ก็มีกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ที่ผนวชเป็นกรมพระเพราะเหตุที่ท่านมีพิเศษกว่าเจ้านายทั้งปวงดังเช่นกล่าวมาแล้ว...”

เมื่อทรงเป็นกรมหลวงได้สองปีสามปีก็สิ้นพระชนม์ เมื่อพระชันษาได้ ๕๘ ปี ดังที่ปรากฏในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ว่า

“ฝ่ายที่กรุงเทพมหานครนั้น กรมหลวงเสนีบริรักษ์ประชวรสิ้นพระชนม์ ณ วันเสาร์เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ (วันที่ ๗ มิถุนายน ๒๓๗๗) โปรดให้ทำเมรุผ้าขาวที่วัดอมรินทรารามแล้ว ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ (วันอังคารที่ ๒๑ ตุลาคม ๒๓๗๗) พระราชทานเพลิง”

กรมหลวงเสนีบริรักษ์ทรงเป็นต้นสกุลเสนีวงศ์ ณ อยุธยา

ตามประวัติวังเก่าของสมเด็จพระเจ้ากรุงฯ ปรากฏว่าเมื่อกรมพระราชวังหลังทิวคดแล้ว พระชายาซึ่งเรียกกันว่าเจ้าครอกข้างในประทับอยู่และทรงปรกครองเชื้อพระวงศ์ของกรมพระราชวังหลัง มีพระองค์เจ้าหญิงกระจับ พระองเจ้าหญิงจงกล ซึ่งเป็นพระธิดา (พระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ซึ่งเป็นพระโอรสพระองค์เจ้าองค์น้อยผนวชอยู่วัดระฆัง) ส่วนพระโอรสที่เจริญวัยแล้ว ๓ พระองค์นั้น แบ่งที่วังข้าง

ตอนใต้ลงมา ตั้งวงเป็น ๓ วง วงเหนือเรียกว่า “วงน้อย” เป็นที่ประทับของกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ถัดลงมาเป็น “วงกลาง” เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนเรศโยธี ถัดลงมาถึงวงใต้เรียกว่า “วงใหญ่” เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนราทเวศร์ เจ้าข้างในและต่างกรมในพระราชวังหลังทั้ง ๓ พระองค์ เสด็จจ้อยู่มาจนทิวคตในรัชกาลที่ ๓ เมื่อสิ้นพระชนม์ไปแล้ว หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ ก็อยู่ต่อมาหาได้มีเจ้านายพระองค์อื่นเสด็จไปอยู่พระราชวังหลังไม่ วงจึงทรุดโทรมเป็นที่เศร้าสลดใจของผู้ที่พบเห็นต่อมา ดังปรากฏในโคลงนิราศพระประชมประโทน อังเป็นพระราชนิพนธ์ของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท

วังหลังแลอนาโธ	อนิจจ
ไร้ราชผู้ผ่านวัง	อุบัติสิ้น
ถวิลนุชแม่แลหลัง	ลับเนตร พี่เอย
ร้างคู่จุกัดคืน	ประคายเพียงวังหลัง

เช่นเดียวกัน หมิ่นพรหมสมพัสสรได้บรรยายไว้ในนิราศพระแท่นดงรังว่า

“ถึงวังหลังเห็นวังสงัดเงียบ

เย็นยะเยิบโรยรานิจจาเอย
 แต่ก่อนเปรี๊ยะเฟื่องฟ้าสง่างาย
 พระคุณเคยปกเกล้าชาวบุรี
 สามพระองค์ทรงชำนาญในการศึก
 ออกสอ็กราญรบไม่หลบหนี
 แต่ครั้งพวกพม่ามาราวี
 พระต้อนตีแตกยับอัปรา
 ทุกวันนี้มีแต่พระนามเปล่า
 พระผ่านเกล้านิพพานานหนักหนา
 เสียดยองค์พงศ์กษัตริย์ขัตติยา
 ชลนانونเนตรสังวชวัง
 แล้วหวลคิดถึงนุชยิ่งสุดหมอง
 พี่มิได้อยู่ปกครองเหมือนแต่หลัง
 จะร่วงโรยแรมร้างเหมือนอย่างวัง
 อนิจจจจากมายังอาลัย”

อนุสรณ์ของเจ้าสามกรม ก็คือ เจดีย์ใหญ่ ๓ องค์ข้างพระอุโบสถในวัดระฆังฯ ที่ตั้งอยู่ที่ศ

เหนือพระอุโบสถขึ้นไปซึ่งค่างพระองค์ก็ทรงสร้างเอาไว้ กรมหมื่นราเทเวศน์ สร้างองค์ที่ ๑ กรมหมื่นนเรศน์โยธีสร้างองค์ที่ ๒ และกรมหลวงเสนีบริรักษ์สร้างองค์ที่ ๓ ปรากฏอยู่ทุกวันนี้

ทางด้านศาสนานั้นปรากฏว่ากรมหลวงเสนีบริรักษ์ได้ทรงอุทิศถวายที่เป็นธรรมเนียมสงฆ์ในเนื้อที่ ๒๗ ไร่ ทรงสร้างวัด และให้วัดหาผลประโยชน์ ซึ่งแต่ก่อนเรียกว่า “วัดโพธิ์เสนี” แต่ปัจจุบันนี้เรียกว่า “วัดโพธิ์บางโอ” ตามชื่อตำบล มิได้ตามพระนามของท่านที่ทรงอุทิศ อยู่ในคลองบางกอกน้อยมีเรื่องปรากฏอยู่ที่วัดนี้

ตามบัญชีพระโอรสและพระราชวังบรมสถานพิมุข ที่ประสูติ จากพระอรรคชายาที่พระโอรสเป็นพระองค์เจ้าชาย ๔ พระองค์ หญิง ๒ พระองค์ นอกนั้นประสูติจากพระสนม นางห้าม เป็นชั้นหม่อมเจ้าชาย ๑๕ พระองค์ หญิง ๑๔ พระองค์ รวมทั้งสิ้น ๓๕ พระองค์

กรมหมื่นนราเทเวศร์มีหม่อม ๑๗ พระองค์ มีหม่อมเจ้าชายและหญิงรวมกัน ๑๔๐ พระองค์ กรมหมื่นนเรศโยธีทรงเป็นหมัน จึงไม่มีพระโอรสและธิดา

กรมหลวงเสนีบริรักษ์ทรงมีหม่อม ๓๑ พระองค์ มีหม่อมเจ้าชายและหญิง ๑๕ พระองค์

บัญชีรายชื่ออันปรากฏรายละเอียดตามท้ายหนังสือเล่มนี้นั้นตามคำนำในปี ๒๔๕๖ ของขุนประจักษ์สัชฌุกร ซึ่งต่อมาก็คือ พระวุฒิสารโสภณ (ม.ล.วุฒิ ปาลกะวงศ์) ผู้จำลองและดัดบัญชีไว้ ได้กล่าวว่า บัญชีพระโอรสพระธิดาและนัดดาในกรมพระราชวังบรมสถานพิมุขนั้นต้นฉบับเดิมเป็นลายพระราชหัตถ์เลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งทรงผนวชและประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาส ได้ทรงไว้เป็นลายพระหัตถ์ในสมุดเล่มหนึ่ง มีพระบรมนามาภิไธย “วชิรญาณ” ลงวัน (เป็นอักษรโรมัน) ที่ ๒๕ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๓๔ (พ.ศ. ๒๓๗๗) ที่สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัส เมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระอริยมุนี ราชาคณะวัดราชาธิวาส เป็นผู้ได้ต้นฉบับนั้นไว้ ท่านได้จำลองต่อมา และคุณบุญเชี่ยว เสนีวงศ์ ณ อยุธยา ได้รับแบบจำลองฉบับหนึ่งมาจากคุณพ่อของท่าน ในปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ต่อมาได้กรุณาพิมพ์แจกสมาชิกสกุลงค์ในปลายปี ๒๕๑๔ จึงได้พิมพ์แบบจำลองนี้ไว้ด้วย ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักฐานสำหรับสมาชิกในสกุลงค์สืบต่อไป

เมื่อพิจารณาในสายพระโลหิตของกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ซึ่งเป็นต้นตระกูลเสนีวงศ์ ณ อยุธยา จากบัญชีที่กล่าวแล้ว จะต้องหักหม่อมเจ้าชายและหญิงที่ไม่ปรากฏพระนามออก ๑๑ ราย เพราะสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงเยาว์วัยและตกเลือดอีก ๕ ราย ออกจากยอดรวม คงเหลือเป็นหม่อมเจ้าชาย ๓๘ และหม่อมเจ้าหญิง ๒๐

ในบรรดาหม่อมเจ้าหญิงนั้น เราไม่ทราบอะไรมาเพราะไปใช้สกุลอื่นวันแต่จะมีบันทึกชื่อเขียนหรือบอกเล่าไว้ เช่นตามพระประวัติของหม่อมเจ้าอากาศคำเกิง รพีพัฒน์ พระโอรสองค์หนึ่งของ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ หม่อมอ่อนเป็นมารดานั้น สมเด็จพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช ได้ทรงนิพนธ์เรื่องบรรพบุรุษของหม่อมอ่อน ระบุพัฒนาไว้ในหนังสือราชสกุลรัชกาลที่ ๕ ว่า “บรรพชนของหม่อมอ่อน มาแต่ครอบครัวสืบถึงบุรุษผู้หนึ่ง เป็นช่างทองฝีมือดีชื่อ “โต” ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทำเครื่องทองของหลวงอย่างดีถวาย โปรดฯ มากจึงได้เป็นพระสุพรรณพิจิตร ผู้นี้คือบิดาหม่อมอ่อน ส่วนมารดาเป็นราชตระกูลกรมพระราชวังหลัง...

...กรมหมื่นเสนาบริรักษ์ ภายหลังเป็นกรมหลวง พระองค์เจ้านี้มีบุตรและธิดามาก จักกล่าวแต่องค์หนึ่ง คือ หม่อมเจ้าหนู (บัญชีรายชื่อในหม่อมห้ามด้วงน้อย) ท่านผู้นี้มีธิดาชื่อ “หม่อมราชวงศ์สำอาง” เป็นภรรยาพระสุพรรณพิจิตร ทั้งสองนี้คือ บิดามารดาหม่อมอ่อน เหตุนี้หม่อมอ่อนไม่ใช่สกุลเสนาวงศ์ ณ กรุงเทพฯ ราชตระกูลกรมพระราชวังหลัง เพราะต้องนับทางบิดา”

ทางสายหม่อมเจ้าชายที่สืบสกุลวงศ์ทางตรงนั้นจึงมีอยู่ ๓๘ สาย แต่บางสายที่เห็นชัดก็ไม่มีผู้สืบสกุล เช่น หม่อมเจ้าทัศน ในหม่อมห้ามทับทิม ท่านผนวชเป็นภิกษุสงฆ์ได้รับฐานันดรศักดิ์เป็นที่พระราชกณะทรงพระนามว่า พระพุทธบาทปิลันท์ ภายหลังเป็นพระธรรมเจดีย์ในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้รับฐานันดรศักดิ์เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ แห่งวัดพระเชตุพน

เรื่องราวของหม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ (ทัต เสนิงวงศ์) นั้น พระเทพญาณเวทีท่านเจ้าอาวาสวัดระฆัง ได้เขียนไว้เป็นส่วนหนึ่งของประวัติวัดระฆังฯ ว่า

“เมื่อผู้เขียน (พระเทพญาณเวที) เป็นเด็กยังมีได้บวชเณร เคยได้ฟังมาจากโอรสของหม่อมเจ้าสืบ พระธิดาในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรีนิกษ์ (พระองค์เจ้าเกด) รับสั่งเล่าเรื่องสมเด็จพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) แล้วเลยรับสั่งเล่าถึงหม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ (ทัต เสนิงวงศ์) ต่อไปให้พวกผู้ใหญ่ฟัง ซึ่งผู้เขียนก็ฟังอยู่ในที่นั้นด้วย เพราะมีหน้าที่คอยดำหากลวยรับสั่งเล่าว่า “เจ้าพระทัตนี้เป็นเจ้าวังหลัง รูปร่างซีริ่ว มีพี่ชายชื่อเจ้าพยอมบวชอยู่วัดบางหว้าที่เป็นท่านเจ้าฯ ที่สังวรประสาธ” จะลำดับถ้อยคำของเสด็จฯ จำไม่ได้จะเขียนเอาแต่ความที่ท่านรับสั่ง พอได้เค้าต่อเนื่องกันเท่าที่จำได้ ความว่าหม่อมเจ้าพระสมเด็จองค์นี้ เมื่อเป็นฆราวาส ได้ไปสู่ขอกุลสตรีผู้หนึ่ง บิดามารดาทางฝ่ายหญิงเขาตัวซีริ่วและเป็นเจ้าจน อายุมากแล้ว เสียพระทัยจึงออกผนวชเป็นนาคหลวงที่วัดศรีรัตนศาสดาราม ใครจะเป็นพระอุปฌาย์สืบไม่ได้ ทราบแต่ว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เมื่อครั้งยังเรียกกันว่ามหาโต เปรี๊ยะหุก เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ผนวชแล้วมาประทับอยู่วัดระฆังฯ ทรงเล่าเรียนภาษาบาลีกับพระอาจารย์โตแต่ผู้เดียว จนสอบได้เป็นเปรียญ ๗ ประโยค เมื่อเจริญด้วยพระชนมายุจึงได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชกณะสามัญที่พระพุทธบาทปิลันท์”

อันทามัญญบัตรที่พระพุทธบาทปิลันท์นี้ เป็นสมณศักดิ์ที่สงวนเฉพาะแต่พระราชวงศ์ตั้ง

แต่หม่อมราชวงศ์ขึ้นไป ถ้าเป็นพระภิกษุสามเณรย่อมจะไม่พระราชทานสมณศักดิ์ที่เหล่านี้
สมณศักดิ์ที่สงวนไว้สำหรับราชวงศ์นั้นมีดังนี้ คือ

๑. ราชานุพัทธมุนี (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร) สมเด็จพระ
อุปัชฌาย์ของผู้เขียน เมื่อได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะสามัญ ก็ได้รับพระราชทานที่
พระราชานุพัทธมุนี

๒. ศรีวราลังการ

๓. สัจจวรสภา

๔. พุทธบาทปิลันท์ (สมเด็จพระพุฒาจารย์ ม.จ.ทัต เสนีวงศ์)

ในปีที่หม่อมเจ้าทัต เสนีวงศ์ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ที่พระพุทธรบาทปิลันท์นั้นท่านจึง
ได้คิดสร้างพระใบลานเผา โดยขอให้สมเด็จพระอาจารย์ของท่านร่วมมือช่วยสร้างด้วย จึงมักเรียกพระ
นี้ว่าพระสองสมเด็จพระมาแต่โบราณกาล” หรือพระสมเด็จปิลันท์ วัดระฆัง

เมื่อเจ้าสามกรมทิววงศ์แล้ว ลูกหลานก็แตกกระสานซ่านเซ็น แยกไปตั้งครอบครัวอยู่ที่อื่น
และที่ยังคงอยู่ที่เดิมก็มีอยู่บ้าง จนวังหลังถูกเวนคืนไปเป็นโรงพยาบาลศิริราชดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

พระรูปปั้นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง)
สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ในรัชกาลที่ ๑

พระโอรสธิดา ในกรมพระราชวังหลัง

ที่ ๑ พระองค์เจ้าชายปาน

ประสูติ เมื่อวันจันทร์ เดือนอ้าย แรม ๑ ค่ำ ปีมะแม โทศก จุลศักราช ๑๑๓๒ ตรงกับวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๑๓

รัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นนราเทเวศน์ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๔๐

สิ้นพระชนม์ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๑๘๗ ตรงกับวันที่ ๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๖๘

พระชันษา ๕๖ ปี

เป็นต้นสกุล ปาลกะวงศ์

ที่ ๒ พระองค์เจ้าหญิงกระจับ

ประสูติ (ราว) ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๑๕

ที่ ๓ พระองค์เจ้าชายบัว

ประสูติ เมื่อวันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ ตรงกับวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๑๘

รัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาขึ้นเป็น กรมหมื่นนเรศวรโยธี เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐

สิ้นพระชนม์ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ปีเถาะ ตริศก จุลศักราช ๑๑๕๒ ตรงกับวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๓๓๔

พระชันษา ๕๗ ปี

ที่ ๔ พระองค์เจ้าชายแดง

ประสูติ เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๘ อุตตราศก แรม ๑ ค่ำ ปีระกา นพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ ตรงกับวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๒๐

รัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาเป็น กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐

รัชกาลที่ ๓ ทรงเลื่อนเป็นกรมหลวงเสนีบริรักษ์ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕

สิ้นพระชนม์ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันเสาร์ เดือน ๘ บุรพาสาด ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๙๖ ตรงกับวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๗

พระชันษา ๕๘ ปี

เป็นต้นสกุล เสนีวงศ์

ที่ ๕ พระองค์เจ้าชายปฐมวงศ์

ประสูติ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๒๕

สิ้นพระชนม์ ในรัชกาลที่ ๓

ที่ ๖ พระองค์เจ้าหญิงจงดล

พระองค์เจ้าในกรมพระราชวังหลัง มี ๖ พระองค์ ด้วยเป็นพระโอรสธิดา ที่ประสูติจากพระชายาเดิม ซึ่งมีนามว่าทองอยู่ ส่วนที่เกิดจากหม่อมห้ามมียศเพียง หม่อมเจ้า ยังมีอีกหลายพระองค์

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

กรมพระราชวังหลัง ใน รัชกาลที่ ๑

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์* พระโอรสพระองค์ที่ ๑ ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (ลำดับที่ ๑ ใน สมเด็จพระปฐมฯ) พระนามเดิมสมเด็จพระเจ้าฟ้าทองอิน รัชกาลที่ ๑ เถลิงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ และโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลัง ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ มีพระโอรส ๔ พระองค์ พระธิดา ๒ พระองค์ ประสูติด้วยพระอัครชายา (เจ้าครอกทองอยู่) ๖ พระองค์ และประสูติจากพระสนมนางห้ามอีก ๒๕ พระองค์ รวมทั้งสิ้น ๓๕ พระองค์ ทิวศคตเมื่อวันเสาร์เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๔๕

๑. ปาลกะวงศ์

สืบสายจากกรมหมื่นนราเทเวศร์ (พระองค์เจ้าชายปาน) พระโอรสองค์ที่ ๑

จมื่นประธานมณฑไยร (หม่อมหลวงเผือก) ได้รับพระราชทานนามสกุล ใน รัชกาลที่ ๖

อันดับที่ ๑๐๔ วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖

ประกาศ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖

๒. เสนีวงศ์

สืบสายจากกรมหลวงเสนีบริรักษ์ (พระองค์เจ้าชายแดง) พระโอรสองค์ที่ ๔

นายพันโท พระอภัยพลภักดิ์ (หม่อมหลวงอุกฤษฐ์) กับ นายร้อยเอก ประยูร และ

พระสาถกกิจประมวญ (หม่อมหลวงแปลก) ได้รับพระราชทานนามสกุล ใน รัชกาลที่ ๖

อันดับที่ ๓๖๖ วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

ประกาศ วันที่ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๖

ฝ่ายวังหลัง (पालกะวงศ์)

สายสัมพันธ์ทางสายโลหิตระหว่างพระราชวงศ์จักรีกับพระราชวงศ์กรุงธนบุรี

พระราชวงศ์จักรี

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา)

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข
กรมพระราชวังหลัง ในรัชกาลที่ ๑

พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายปาน
กรมหมื่นนราเทพคุณ
(ต้นราชสกุล ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา)

พระราชวงศ์กรุงธนบุรี

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
+ พระอัครมเหสีกรมหลวงบาทบริจา (สอน)

สมเด็จพระมหาอุปราช
เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ (จ้อย)

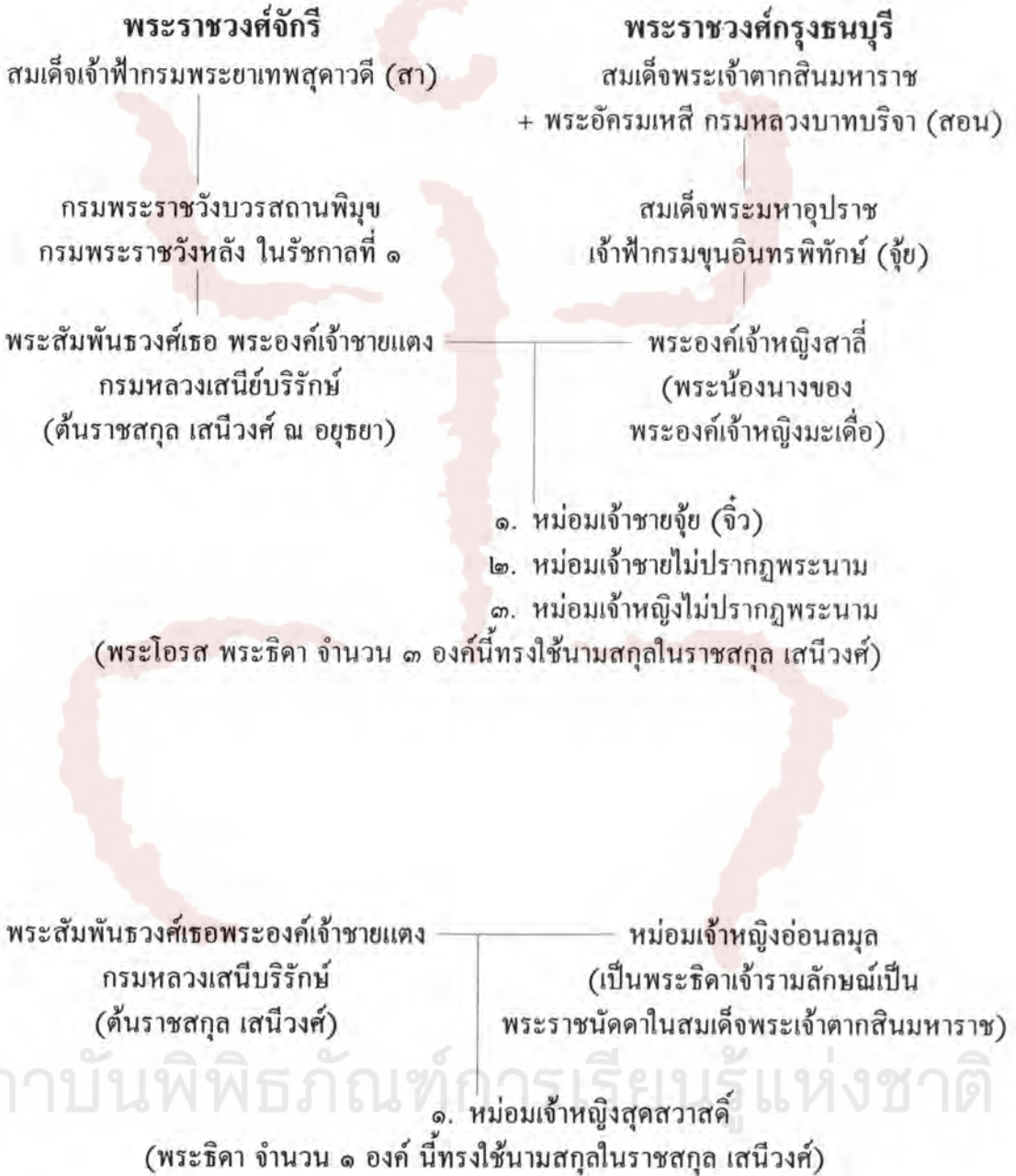
พระองค์เจ้าหญิงมะเดื่อ
(พระพี่น้ององค์ใหญ่ของ
พระองค์เจ้าหญิงสาลิ)

๑. หม่อมเจ้าหญิงเกสร
๒. หม่อมเจ้าหญิงมณฑา
๓. หม่อมเจ้าหญิงปุก
๔. หม่อมเจ้าหญิงแย้ม
๕. หม่อมเจ้าหญิงสัมพันธ์
๖. หม่อมเจ้าหญิงหรั่ง
๗. หม่อมเจ้าหญิงเพ็ง
๘. หม่อมเจ้าหญิงแสง
๙. หม่อมเจ้าชายอินทนิล
๑๐. หม่อมเจ้าชายน้อย
๑๑. หม่อมเจ้าชายเจิม
๑๒. หม่อมเจ้าชายกรอด
๑๓. หม่อมเจ้าชายเชียม
๑๔. หม่อมเจ้าชายเล็กทองมาก
๑๕. หม่อมเจ้าชายหนูเล็ก
๑๖. หม่อมเจ้าชายจักรจัน

(พระโอรส พระธิดา จำนวน ๑๖ องค์นี้ทรงใช้นามสกุลในราชสกุลปาลกะวงศ์)

ฝ่ายวังหลัง (เสนีวงศ์)

สายสัมพันธ์ทางสายโลหิตระหว่างพระราชวงศ์จักรีกับพระราชวงศ์กรุงธนบุรี

ราชสกุลสายพระโลหิตเดียวกัน

นรินทรางกูร ณ อยุธยา   ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา   เสนีวงศ์ ณ อยุธยา
พระมหาชนนี (หยก) พระอัครราชา ————— สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก (ทองดี)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี (สา)
สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ ในรัชกาลที่ ๑
+ พระอินทรรักษา (หม่อมเสม)
ทรงมีพระโอรส พระธิดารวม ๔ พระองค์คือ

๑. กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ กรมพระราชวังหลัง ในรัชกาลที่ ๑ (พระนามเดิมทองอิน) + พระอัครราชา (เจ้าข้างในทองอยู่)	๒. เจ้าฟ้ากรมหลวงทิเบศรบดินทร์ (พระนามเดิม บุญเมือง) ไม่มีผู้สืบราชสกุล	๓. เจ้าฟ้ากรมหลวง นรินทร์ธรรเสศ (พระนามเดิมทองจีน) องค์ต้นราชสกุล นรินทรางกูร ณ อยุธยา	๔. เจ้าฟ้าหญิง ทองคำ

ทรงมีพระโอรส พระธิดา รวม ๖ องค์คือ

๑. พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นพระเทเวศร์ พระองค์เจ้าชายปาน องค์ต้นราชสกุล ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา
๒. พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงกระจับ
๓. พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรศร์โยธี พระองค์เจ้าชายบัว
๔. พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหลวงเสนีบริรักษ์ พระองค์เจ้าชายแดง องค์ต้นราชสกุล เสนีวงศ์ ณ อยุธยา
๕. พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายปฐมวงศ์
๖. พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงจงกล

หมายเหตุ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์

กรมพระราชวังหลัง (พระนามเดิมทองอิน) สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ในรัชกาลที่ ๑ ยัง
ทรงมีพระโอรส พระธิดา ชั้นหม่อมเจ้าที่ประสูติจากพระสนมนางห้ามอีกจำนวน ๒๕
พระองค์

ราชสกุล ณ ออยุธยา และนามสกุลพระราชทาน

พระปฐมวงศ์

สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก (หลวงพินิจอักษร) พระนามเดิม ทองดี เป็นบุตรของพระนายจมื่นมหาสนิท (ทองคำ) หัวหมื่นมหาดเล็ก ใน กรมพระราชวังบวรเจ้าฟ้าเพชร ในรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงตั้งเป็น พระยาราชนิกุล ปลัดทูลฉลอง ใน กรมมหาดไทย

พระอรรคชายาพระนามเดิม (หยก) มีพระโอรส ๓ พระองค์ พระธิดา ๒ พระองค์ รวม ๕ พระองค์ คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง กรมพระเทพสุดาวดี (สา)
๒. สมเด็จพระเจ้าขุนรามณรงค์ (พระเจ้ารามณรงค์)
๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง กรมพระศรีสุदारักษ์ (แก้ว)
๔. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ทองด้วงหรือด้วง)
๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (บุญมา)

พระน้องนางพระอรรคชายา เป็น พระชนนี ๑ พระองค์ คือ

๖. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (พระองค์เจ้าหญิงกุ) ประสูติ ใน เจ้าจอมมารดามา ๑ พระองค์ คือ
๗. เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา (ลา)

พระโอรสพระธิดา ใน สมเด็จพระปฐมฯ รวมทั้งสิ้น ๗ พระองค์ คงมีสายสืบราชสกุล ๖ พระองค์ คือ

๑. นรินทรกุล

สืบสายจากกรมหลวงนรินทรเทวี (พระองค์เจ้าหญิงกุ) พระธิดา องค์ที่ ๖

พระยาอร่ามมณเฑียร (หม่อมราชวงศ์ใหญ่) ได้รับพระราชทานนามสกุล ในรัชกาลที่ ๖

อันคัมภ์ ๑๑๗๒ วันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

ประกาศ วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๗

๒. เจษฎางกูร

สืบสายจากเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา พระโอรสองค์ที่ ๗

หม่อมหลวงปลั่ง ได้รับพระราชทานนามสกุล ใน รัชกาลที่ ๖

อันดับที่ ๒๒๐๕ วันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

ประกาศ วันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

๓. นรินทรางกูร

สืบสายจากเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรธรรณเรศ (ทองจีน) ที่ ๓ ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ-
เทพสุดาวดี

หลวงพิทักษ์สุวรรณ (หม่อมหลวงสุด) ได้รับพระราชทานนามสกุล ใน รัชกาลที่ ๖

อันดับที่ ๑๒๔๑ วันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๗

ประกาศ วันที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๗

๔. เทพหัสดิน

สืบสายจากเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ (ตัน) ที่ ๑ ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสุดารักษ์

พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น) ได้รับพระราชทานนามสกุล ใน รัชกาลที่ ๖

อันดับที่ ๒๐๗ วันที่ ๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

ประกาศ วันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๖

๕. มนตรีกุล

สืบสายจากเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี (จ้อย) ที่ ๕ ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสุดารักษ์

หลวงศักดิ์นายเวร (หม่อมหลวงเชื้อ) ได้รับพระราชทานนามสกุล ใน รัชกาลที่ ๖

อันดับที่ ๑๐๕ วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖

ประกาศ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖

๖. อิศรางกูร

สืบสายจากเจ้าฟ้ากรมขุนอิสราณรงค์ (เทศ) ที่ ๖ ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสุดารักษ์

พระยาธนกิจรักษา (หม่อมราชวงศ์ชม) ได้รับพระราชทานนามสกุล ใน รัชกาลที่ ๖

อันดับที่ ๑๘๗ วันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

ประกาศ วันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

สายราชสกุลในพระบรมราชจักรีวงศ์

พระปฐมบรมราชวงศ์

๑. นรินทรกุล
๒. เจษฎางกูร
๓. นรินทรางกูร
๔. เทพหัสดิน
๕. มนตรีกุล
๖. อิศรางกูร

รัชกาลที่ ๑

๑. อินทรางกูร
๒. ทัพพะกุล
๓. สุริยกุล
๔. ฉัตรกุล
๕. พึ่งบุญ
๖. คาราร
๗. ดวงจักร์
๘. สุทัศน์

พระเจ้าราชวรวงศ์ ชั้น ๑

๑. อสุณี
๒. สังขทัต
๓. ปัทมสิงห์
๔. นිරสิงห์

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

๑. ปาลกะวงศ์
๒. เสนีวงศ์

รัชกาลที่ ๒

๑. มาลากุล
๒. อากรณกุล
๓. กัลยไม้
๔. กุสุมา
๕. เฉชาดิวงศ์
๖. พนมวัน
๗. กุญชร
๘. เรณูนันท์
๙. นิยมิศร
๑๐. ทินกร
๑๑. ไพฑูรย์
๑๒. มหากุล
๑๓. วัชรวิวงศ์
๑๔. ชุมแสง
๑๕. สนิทวงศ์
๑๖. มรกฎ

รัชกาลที่ ๒ (ต่อ)

๑๗. นิลรัตน์
๑๘. อรุณวงษ์
๑๙. กปิตดา
๒๐. ปราโมช

พระเจ้าราชวรวงศ์ ชั้น ๒

๑. บรรยงเสนา
๒. อิศรเสนา
๓. ภูมรินทร์
๔. พยัคฆเสนา
๕. รังสิเสนา
๖. สหาภูษ
๗. บุคันธร
๘. สีสังข์
๙. รัชนีกร
๑๐. รອງทรง

รัชกาลที่ ๓

๑. ศีรวังศ์
๒. โกเมน
๓. คนจอร์
๔. งอนรด
๕. ถดาวัลย์
๖. ชุมสาย
๗. ปิยากร
๘. อุไรพงศ์
๙. อรณพ

๑๐. ลำยอง
๑๑. สุบรรณ
๑๒. สิงหรา
๑๓. ชมพูนุท

พระเจ้าราชวรวงศ์ ชั้น ๓

๑. อิศรศักดิ์
๒. กำภู
๓. เกตรา
๔. อนุชะศักดิ์
๕. นันทิศักดิ์

รัชกาลที่ ๔

๑. จักรพันธุ์
๒. ภาณุพันธุ์
๓. จิตรพงศ์
๔. นพวงษ์

รัชกาลที่ ๔ (ต่อ)

๕. สุประดิษฐ์
๖. กฤดากร
๗. ศักดามังค์
๘. สุขสวัสดิ์
๙. ทวีวงศ์
๑๐. ทองใหญ่
๑๑. เกษมสันต์
๑๒. กมลาศน์
๑๓. เกษมศรี
๑๔. ศรีวิชัย
๑๕. ทองแถม
๑๖. ชุมพล
๑๗. เทวกุล
๑๘. สวัสดิ์กุล
๑๙. จันทรทัต
๒๐. ชยางกูร
๒๑. วรารณ
๒๒. ดิศกุล
๒๓. โสภางค์
๒๔. โสณกุล
๒๕. วัฒนวงศ์
๒๖. สวัสดิ์วัฒน์
๒๗. ไซยนต์

พระเจ้าราชวรวงศ์ ชั้น ๔

๑. สุธารศ
๒. วรรัตน์
๓. ภาณุมาศ
๔. หัตถินทร
๕. นวรัตน์
๖. บุคณธรรานนท์
๗. โดมณีย์
๘. นันทวัน
๙. พรหมเมศ
๑๐. จรูญโรจน์
๑๑. สายสนั่น

รัชกาลที่ ๕

๑. บริพัตร
๒. จักรพงศ์
๓. มหิตล
๔. จุฑาธุช
๕. ยุกล

รัชกาลที่ ๕ (ต่อ)

๖. กิติยากร
๗. รพีพัฒน์
๘. ประวิตร
๙. จิรประวัตติ
๑๐. อากาศ
๑๑. ฉัตรชัย
๑๒. เพ็ญพัฒน์
๑๓. ภูผิชัย
๑๔. สุริยง
๑๕. รังสิต

พระราชวรวงศ์ ชั้น ๕

๑. วิไลวงศ์
๒. ภาณุอนนะวิชัย
๓. กัลยาณวงศ์
๔. สุทัศน์ย์
๕. วรภูมि
๖. รุจงวิชัย
๗. วิบูลยพรรณ
๘. รัชนี
๙. วิสุทธิ

รัชกาลที่ ๖

๑. สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา

รัชกาลที่ ๗

๑. ศักดิเชษฐา ภาณุพันธุ์

รัชกาลที่ ๘

- ไม่มีพระราชโอรส และธิดา

รัชกาลที่ ๙

๑. ทูลกระหม่อมหญิงอุบลรัตนฯ
๒. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ สยามมกุฎราชกุมาร
๓. สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
๔. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ฯ

จดหมายเหตุบัญญัติราชสกุลเจ้านายฝ่ายวังหลัง

บัญญัติพระราชโอรสพระราชธิดาและนัดดา ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (สมเด็จพระเจ้าฟ้าทองอินทร์) แห่งวังหลังในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทรนั้น ต้นฉบับเดิมเป็นลายพระราชหัตถ์เลขานในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งยังทรงพระผนวชเสด็จประทับอยู่วัดราชาธิวาส (สมอราย) ได้ทรงเป็นลายพระราชหัตถ์ไว้ในสมุดเล่มหนึ่ง มีพระบรมนามาภิไธย “วชิรญาณ” ลงวัน (เป็นอักษรโรมัน) ที่ ๒๕ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๓๔ ที่สมเด็จพระวันรัตน (ทับ) วัดโสมนัส (เมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระอริยมุณี ราชาคณะวัดราชาธิวาส) เป็นผู้ได้ต้นฉบับนั้นไว้

พระราชโอรสและพระธิดาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขที่ดำรงพระยศเพียงชั้นหม่อมเจ้านั้น นบัญญัติว่ามี หม่อมเจ้าชายหรือหญิงไม่ถ้วนทุกองค์ เป็นแต่ออกพระนามไว้เท่านั้น ไม่ปรากฏเพศเสียโดยมาก คงจะเป็นด้วยต้นฉบับที่ได้ทรงได้ไว้ในครั้งแรกบกพร่อง

ส่วนโอรสและธิดาในกรมหมื่นนราเทเวศร์ กับกรมหลวงเสนีบริรักษ์มีบริบูรณ์ตลอดจนนามของหม่อมห้ามผู้เป็นมารดาด้วย แต่จำนวนที่รวมไว้ว่าโอรสธิดาในกรมหมื่นนราเทเวศร์มี ๑๐๒ องค์ เมื่อนับโดยละเอียดได้ ๑๐๔ องค์ โอรสธิดาในกรมหลวงเสนีบริรักษ์รวมไว้ ๗๓ องค์ นับได้ตามบัญญัติมี ๗๕ องค์ มีคลาดเคลื่อนกันอยู่บ้างดังนี้ โดยที่ข้าพเจ้ามิได้พบต้นฉบับเดิม เป็นแต่ได้ฉบับที่จำลองต่อกันมา บางทีอาจผิดไปบ้าง เมื่อท่านผู้ใดเมื่อได้พบต้นฉบับซึ่งมีหลักฐานเชื่อว่าเป็นอันถูกต้องแล้ว โปรดแก้ไขและให้อภัยแก่ข้าพเจ้าซึ่งเป็นผู้ที่จำลองภายหลังด้วย

วันที่ ๒๐ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๕๖

(ลงนาม) ขุนประจักษ์ลัทธการ

สถาบันพิพิธภัณฑการเรียนรู้แห่งชาติ

บัญชีพระราชโอรส และพระราชธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

ที่	พระนามต่างกรมและพระนามเดิม	พระชนม์ พรรษา	หมายเหตุ
๑	กรมหมื่นนราเทเวศร์ (พระองค์เจ้าชายทองปาน)	๕๕	มีพระโอรสและธิดา ๑๐๒ องค์ (น้อยกว่าขุนหลวงเสื่อกรุงเก่า ๗ องค์)
๒	พระองค์เจ้าหญิงกระจับทอง	๗๗	เมื่อทรงพระเยาว์ ได้ถวายตัวทำ ราชการฝ่ายใน เป็นหม่อมลครชั้น เล็กในเจ้าตากสินฯ เปลี่ยนพระนามว่า ทองคำ
๓	กรมหมื่นนเรศร์โยธี (พระองค์เจ้าชายบัวทอง)	๕๗	ไม่มีพระโอรสและธิดา โดยที่พระ องค์ท่านเป็นหมัน
๔	กรมหลวงเสนีบริรักษ์ (พระองค์เจ้าชายแดงโม)	๕๘	มีพระโอรสและธิดา ๗๓ องค์ เมื่อ รัชกาลที่ ๑ ได้เป็นกรมหมื่น ครั้น รัชกาลที่ ๓ เสด็จไปตีเมืองเวียง- จันทน์ได้ มีความชอบได้เลื่อนพระ อิสริยยศเป็นกรมหลวงในครั้งนั้น
๕	พระองค์เจ้าชายประฐมวงษ์	๖๘	พระนามเดิมว่า (ทองแดง) เมื่อ โสกันต์ พระพุทธเจ้าหลวงรัชกาล ที่ ๑ ทรงเปลี่ยนพระนามใหม่ และ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ และ ได้ทรงสถาปนาพระปรารักษ์วัดแจ้ง เดิมสูงเพียง ๘ วา เรียกกันว่าพระ ปรารักษ์วัดมะกอกนอกและสิ้นพระ ชนม์ในสงฆ์
๖	พระองค์เจ้าหญิงจกกล	๖๐	พระนามเดิมว่า (ทองสุก) ภายหลัง รัชกาลที่ ๑ ทรงเปลี่ยนพระนาม ใหม่ว่า “จกกล” ไม่มีพระภักดา

พระราชโอสถ และ พระราชธิดา ที่มียศเพียงชั้นหม่อมเจ้า

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
๗	หม่อมเจ้าลำไย	
๘	หม่อมเจ้าฉัตร	
๙	หม่อมเจ้าทับทิม	
๑๐	หม่อมเจ้าละมั่ง	
๑๑	หม่อมเจ้าจันทร์นุเรศร์	
๑๒	หม่อมเจ้าช้าง	
๑๓	หม่อมเจ้าเสื่อ	
๑๔	หม่อมเจ้าหมี	
๑๕	หม่อมเจ้าอะงุ่น	
๑๖	หม่อมเจ้าสุทัศน์	
๑๗	หม่อมเจ้ากำพริ้ว	
๑๘	หม่อมเจ้าหนูน้อย	
๑๙	หม่อมเจ้าวรนุช	
๒๐	หม่อมเจ้านิล	
๒๑	หม่อมเจ้าสุคชาติ	
๒๒	หม่อมเจ้าอำภา	
๒๓	หม่อมเจ้าพลับจิ้น	
๒๔	หม่อมเจ้าวงษ์มะณี	
๒๕	หม่อมเจ้าป้อม	
๒๖	หม่อมเจ้ารัศมี	
๒๗	หม่อมเจ้าธิดา	
๒๘	หม่อมเจ้าหญิงเล็ก	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
๒๙	หม่อมเจ้าสุวรรณ	
๓๐	หม่อมเจ้าผู้สุน	
๓๑	หม่อมเจ้าพิบูล	
๓๒	หม่อมเจ้าหญิงกลาง	
๓๓	หม่อมเจ้านกเขา	
๓๔	หม่อมเจ้าจักระจัน	
๓๕	หม่อมเจ้าเรศร์	

จำนวน ๒๙ พระองค์นี้ ประสูติจากพระสนมนางห้าม
พระราชบุตรที่เป็นพระองค์เจ้าชาย ๔ พระองค์
หญิง ๒ พระองค์
หม่อมเจ้าชาย ๑๕ องค์
หญิง ๑๔ องค์
รวมทั้งสิ้น ๓๕ องค์

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

บัญชีพระโอรส และ พระธิดา ในกรมหมื่นนราเทเวศร์ องค์ต้นราชสกุล ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
๑	หม่อมเจ้าหญิงเกสร	พระองค์เจ้าหญิงมะเดื่อ ทรงเป็นพระธิดาในสมเด็จพระมหาอุปราช เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ (จ้อย) พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับพระอัครมเหสี กรมหลวงบาทบริจา (สอน) พระองค์เจ้าหญิงมะเดื่อ ทรงเป็นพระชายาองค์ที่ ๑ ในพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายปาน กรมหมื่นนราเทเวศร์ พระโอรสพระองค์ใหญ่ ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลัง ในรัชกาลที่ ๑ พระองค์เจ้าหญิงมะเดื่อทรงเป็นพระพี่นางของพระองค์เจ้าหญิงสาตี ในพระสัมพันธวงศ์เธอพระองค์เจ้าชายแดง กรมหลวงเสนีบริรักษ์ พระโอรสองค์ที่ ๔ ของกรมพระราชวังหลัง
๒	หม่อมเจ้าหญิงมณฑา	
๓	หม่อมเจ้าหญิงปุก	
๔	หม่อมเจ้าหญิงแย้ม	
๕	หม่อมเจ้าหญิงสัมพันธ์	
๖	หม่อมเจ้าหญิงหรั่ง	
๗	หม่อมเจ้าหญิงเพ็ญ	
๘	หม่อมเจ้าหญิงแสง	
๙	หม่อมเจ้าชายอินทนิล	
๑๐	หม่อมเจ้าชายน้อย	
๑๑	หม่อมเจ้าชายเจิม	
๑๒	หม่อมเจ้าชายกรอด	
๑๓	หม่อมเจ้าชายเยี่ยม	
๑๔	หม่อมเจ้าชายเล็กทองมาก	
๑๕	หม่อมเจ้าชายหนูเล็ก	
๑๖	หม่อมเจ้าชายจ๊กจั้น	
	จำนวน ๑๖ องค์นี้ ในพระองค์เจ้าหญิงมะเดื่อ	
๑๗	หม่อมเจ้าหญิงเอม	
๑๘	หม่อมเจ้าหญิงทับทิม	
๑๙	หม่อมเจ้าหญิงเรไร	
๒๐	หม่อมเจ้าชายฉัตร	
๒๑	หม่อมเจ้าชายกลาง	
๒๒	หม่อมเจ้าชายนาค	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
๒๓	หม่อมเจ้าชายหนูใหญ่	
๒๔	หม่อมเจ้าชายหนูเล็ก	
๒๕	หม่อมเจ้าชายหนูจ้อย	
๒๖	หม่อมเจ้าชายเกษ	
๒๗	หม่อมเจ้าชายจี	
	จำนวน ๑๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม พุน ที่ ๒	
๒๘	หม่อมเจ้าหญิงเพิ่ม	
๒๙	หม่อมเจ้าหญิงสังวาล	
๓๐	หม่อมเจ้าหญิงแหวด	
๓๑	หม่อมเจ้าหญิงหนู	
๓๒	หม่อมเจ้าชายอำภย์	
๓๓	หม่อมเจ้าชายอำภร	
๓๔	หม่อมเจ้าชายช้าง	
๓๕	หม่อมเจ้าชายแจ้	
๓๖	หม่อมเจ้าชายเล็ก	
๓๗	หม่อมเจ้าชายสังข์	
๓๘	หม่อมเจ้าชายเกษ	
๓๙	หม่อมเจ้าชายนัม	
๔๐	หม่อมเจ้าชายนุ้ม	
๔๑	หม่อมเจ้าชายหนู	
๔๒	หม่อมเจ้าชายฟัก	
	จำนวน ๑๕ องค์นี้ ในหม่อมห้าม น้อย ที่ ๓	
๔๓	หม่อมเจ้าชายจ้อย	
	จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ค้าง ที่ ๔	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
๔๔	หม่อมเจ้าหญิงอิม	
๔๕	หม่อมเจ้าหญิงอ่อน	
๔๖	หม่อมเจ้าหญิงเพ็ญ	
๔๗	หม่อมเจ้าชายหุ่น	
๔๘	หม่อมเจ้าชายโสวัต	
๔๙	หม่อมเจ้าชายเณร	
๕๐	หม่อมเจ้าชายมิ	
๕๑	หม่อมเจ้าชายนิ่ม	
	จำนวน ๘ องค์นี้	
	ในหม่อมห้าม ฉิมใหญ่ ที่ ๕	
๕๒	หม่อมเจ้าหญิงลำภู	
๕๓	หม่อมเจ้าหญิง	
๕๔	หม่อมเจ้าหญิงกลาง	
๕๕	หม่อมเจ้าหญิงชอ	
๕๖	หม่อมเจ้าหญิงสุวรรณ	
๕๗	หม่อมเจ้าหญิงสุน	
๕๘	หม่อมเจ้าหญิงขลิบ	
๕๙	หม่อมเจ้าหญิงขำ	
๖๐	หม่อมเจ้าหญิงสุด	
๖๑	หม่อมเจ้าชายจ้อยสุวรรณ	
๖๒	หม่อมเจ้าชายมั่ง	
๖๓	หม่อมเจ้าชายหนูใหญ่	
๖๔	หม่อมเจ้าชายเล็กแป้น	
๖๕	หม่อมเจ้าชายเล็กนก	
๖๖	หม่อมเจ้าชายเนียม	
๖๗	หม่อมเจ้าชายศิษฐ์	
	จำนวน ๑๖ องค์นี้	
	ในหม่อมห้าม ม่วง ที่ ๖	
๖๘	หม่อมเจ้าหญิงใหญ่	
๖๙	หม่อมเจ้าหญิงดล	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
๗๐	หม่อมเจ้าหญิงปลีก	
๗๑	หม่อมเจ้าหญิงสุคสาย	
๗๒	หม่อมเจ้าหญิงเล็ก	
๗๓	หม่อมเจ้าหญิงหนู	
๗๔	หม่อมเจ้าชายเฉนรังกา	
๗๕	หม่อมเจ้าชายเล็ก	
๗๖	หม่อมเจ้าชายกล่อม จำนวน ๕ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ทองสุก ที่ ๗	ภายหลังทรงผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ได้ รับยศเป็นที่พระราชกณะมีนามว่า “พระ สังฆวรประสาทรณ์”
๗๗	หม่อมเจ้าหญิงน่วม	
๗๘	หม่อมเจ้าชายนุช	
๗๙	หม่อมเจ้าชายเครือวัลย์	
๘๐	หม่อมเจ้าชายกล้วยไม้	
๘๑	หม่อมเจ้าชายเหม็น	
๘๒	หม่อมเจ้าชายหนูจิ้น จำนวน ๖ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ฉิมน้อย ที่ ๘	
๘๓	หม่อมเจ้าหญิงพลับจิ้น	
๘๔	หม่อมเจ้าหญิงภู	
๘๕	หม่อมเจ้าหญิงเหนียว	
๘๖	หม่อมเจ้าชายจ้อย	
๘๗	หม่อมเจ้าชายหนู จำนวน ๕ องค์นี้ ในหม่อมห้าม เผือก ที่ ๙	ท่านทรงผนวชไม่สึกตั้งแต่เณรจนเป็นพระภิกษุ
๘๘	หม่อมเจ้าชายเสื่อ	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
๘๕	หม่อมเจ้าชายกลาง	
๘๐	หม่อมเจ้าชายนิล	
๘๑	หม่อมเจ้าชายชุบแสง จำนวน ๔ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ฉิมด้อย ที่ ๑๐	
๘๒	หม่อมเจ้าหญิงพิมเสน	
๘๓	หม่อมเจ้าหญิงกลิ่น	
๘๔	หม่อมเจ้าหญิงจันทร์	
๘๕	หม่อมเจ้าชายกลีบ จำนวน ๔ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ศรี ที่ ๑๑	
๘๖	หม่อมเจ้าหญิงมาลี	
๘๗	หม่อมเจ้าหญิงพุ่ม จำนวน ๒ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ทองอยู่ ที่ ๑๒	
๘๘	หม่อมเจ้าชายกระต่าย	
๘๙	หม่อมเจ้าชายดั่ง จำนวน ๒ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ปิ่น ที่ ๑๓	
๑๐๐	หม่อมเจ้าหญิงเล็ก	
๑๐๑	หม่อมเจ้าชายโต จำนวน ๒ องค์นี้ ในหม่อมห้าม จันทร์ ที่ ๑๔	
๑๐๒	หม่อมเจ้าชายหนู จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม บุญมา ข้าหลวงเดิม	
๑๐๓	หม่อมเจ้าหญิงหนูเล็ก จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม เสม ที่ ๑๖	เสียงแหบ
๑๐๔	หม่อมเจ้าหญิงไม่มีนาม จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ? ที่ ๑๗	ไม่ปรากฏในบัญชี ว่าเป็นพระธิดาหม่อมห้ามอะไร ?

บัญชีรายพระนามหม่อมเจ้าชายหญิง ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ องค์ต้นราชสกุล เสนีวงศ์ ณ อยุธยา

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
+๑	หม่อมเจ้าชายจ้อย (จิว)	พระองค์เจ้าหญิงสาตีทรงเป็นพระธิดาองค์ที่ ๒ ในสมเด็จพระมหาอุปราช เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ (จ้อย) พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับพระอัครมเหสี กรมหลวงบาทบริจา (สอน) พระองค์เจ้าสาตีทรงเป็นพระน้องนางของพระองค์เจ้ามะเดื่อ พระชายาในกรมหมื่นนราเทเวศร์พระองค์เจ้าชายปาน แต่พระองค์เจ้าหญิงสาตีทรงเป็นพระชายาองค์แรกของพระองค์เจ้าชายแดง กรมหลวงเสนีบริรักษ์
+๒	หม่อมเจ้าชายไม่มีนาม	
๓	หม่อมเจ้าหญิงไม่มีนาม จำนวน ๓ องค์นี้ ในพระองค์เจ้าหญิง สาตี ที่ ๑	
๔	หม่อมเจ้าหญิงสำอาง	
๕	หม่อมเจ้าหญิงสังวาลย์	
+๖	หม่อมเจ้าชายรัศมี (องค์นี้มีเศียรโตเท่าบาตร)	
+๗	หม่อมเจ้าชายทินกร	
๘	หม่อมเจ้าหญิงกระจิง จำนวน ๕ องค์นี้ ในหม่อมห้าม อ่อนหวาน ที่ ๒	
+๙	หม่อมเจ้าชายนุช	
+๑๐	หม่อมเจ้าชายลพ	
+๑๑	หม่อมเจ้าหญิงทิพย์ จำนวน ๓ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ค้างใหญ่ ที่ ๓	
+๑๒	หม่อมเจ้าชายทับ	
+๑๓	หม่อมเจ้าชายคิษฐ	
๑๔	หม่อมเจ้าหญิงเนตรคำ	
+๑๕	หม่อมเจ้าชายเทียม	
๑๖	หม่อมเจ้าหญิงยุพินทร์ จำนวน ๕ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ฉิม ที่ ๔	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
+๑๗	หม่อมเจ้าชายกระชาย	
๑๘	หม่อมเจ้าหญิงทับทิม จำนวน ๒ องค์นี้ ในหม่อมห้าม บุญมา ที่ ๕	
๑๙	หม่อมเจ้าหญิงละดา	
+๒๐	หม่อมเจ้าชายประคู้	
+๒๑	หม่อมเจ้าชายสิน	
+๒๒	หม่อมเจ้าชายโหมศ	
๒๓	หม่อมเจ้าหญิงนฤมล	
๒๔	หม่อมเจ้าชายดวงเนตร จำนวน ๖ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ค่อน ที่ ๖	
+๒๕	หม่อมเจ้าชายขนิฐ	
+๒๖	หม่อมเจ้าชายไม่มีนาม	
+๒๗	หม่อมเจ้าชายมาณ	
๒๘	หม่อมเจ้าหญิงเล็ก จำนวน ๔ องค์นี้ ในหม่อม บุญเรือง ที่ ๗	
๒๙	หม่อมเจ้าหญิงลมุด	
+๓๐	หม่อมเจ้าชายไม่มีนาม	
๓๑	หม่อมเจ้าหญิงฟัก	
๓๒	หม่อมเจ้าหญิงสุนทรา	
๓๓	หม่อมเจ้าหญิงพุ่ม จำนวน ๕ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ค้างน้อย ที่ ๘	
+๓๔	หม่อมเจ้าชายชมพู	
+๓๕	หม่อมเจ้าชายจักรแก้ว	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
+๓๖	หม่อมเจ้าชายหนู จำนวน ๓ องค์นี้ ในหม่อมห้าม เฟื่องใหญ่ ที่ ๙	
+๓๗	เจ้าชายหนูจ้อย จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้ามชื่อหม่อมเจ้าหญิงพลับ ที่ ๑๐	
๓๘	หม่อมเจ้าหญิงเล็กใหม่ จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้ามชื่อหม่อมเจ้าหญิงสุวรรณ ที่ ๑๑	
๓๙	หม่อมเจ้าหญิงสุดสวาสดี จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้ามชื่อหม่อมเจ้าหญิงอ่อนลมุลที่ ๑๒	ม.จ.หญิงอ่อนลมุลเป็นบุตรเจ้ารามลักษณ์ฯ
+๔๐	หม่อมเจ้าชายหนูใหญ่ จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม จากที่ ๑๓	เป็นพระราชนัดดาในเจ้าตากสินกรุงธนบุรี
+๔๑	หม่อมเจ้าชายวารินทร์ จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม แจ่มคำ ที่ ๑๔	
+๔๒	หม่อมเจ้าชายฟุ้ง จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม อินทร์ ที่ ๑๕	
๔๓	หม่อมเจ้าหญิงใหญ่สมาน	
๔๔	หม่อมเจ้าหญิงเสงี่ยม จำนวน ๒ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ทับทิม ที่ ๑๖	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
+๔๕	หม่อมเจ้าชายทัศน (ทรงผนวช) จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม บุญมา ที่ ๑๗	ท่านทรงผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ได้รับ ฐานันดรศักดิ์เป็นที่ พระราชาคณะทรง พระนามว่า พระพุทธบาทปิลันท์ภายหลัง เป็นพระธรรมเจดีย์ ในราชการที่ ๕ ท่าน เป็นมหานักปราชญ์ และต่อมาได้รับ ฐานันดรเป็นสมเด็จพระพุทธอาจารย์แห่งวัด พระเชตุพนฯ
+๔๖	หม่อมเจ้าชายกลิ่น	
+๔๗	หม่อมน้ำชายปรีดาวงษ์ จำนวน ๒ องค์นี้ ในหม่อมห้าม แจ่มขาว ที่ ๑๘	
๔๘	หม่อมเจ้าหญิงขจร	
๔๙	หม่อมเจ้าหญิงโสภาค	
๕๐	หม่อมเจ้าหญิงนงค์เยาว์	
+๕๑	หม่อมเจ้าชายเปรม จำนวน ๔ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ค่อนน้อย ที่ ๑๙	
+๕๒	หม่อมเจ้าชายเปี่ยม	
๕๓	หม่อมเจ้าหญิงบุรณะ	
+๕๔	หม่อมเจ้าชายเพิ่ม จำนวน ๓ องค์นี้ ในหม่อมห้าม เฟื่องน้อย ที่ ๒๐	
๕๕	หม่อมเจ้าหญิงสวาสดี	
+๕๖	หม่อมเจ้าชายอุไทย	
+๕๗	หม่อมเจ้าชายพยัพ จำนวน ๓ องค์นี้ ในหม่อมห้าม แยม ที่ ๒๑	
๕๘	หม่อมเจ้าหญิงลออ จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ทับทิมน้อย ที่ ๒๒	
๕๙	หม่อมเจ้าหญิงไม่มีนาม	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
๖๐	หม่อมเจ้าหญิงวงกฎ จำนวน ๒ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ขำ ที่ ๒๓	
+๖๑	หม่อมเจ้าชายปรีดา จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม คล้าย ที่ ๒๔	
๖๒	หม่อมเจ้าหญิงไม่มีนาม จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ลูกจันทร์ ที่ ๒๕	
+๖๓	หม่อมเจ้าชายไม่มีนาม	
+๖๔	หม่อมเจ้าชายไม่มีนาม จำนวน ๒ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ทรัพย์ ที่ ๒๖	
๖๕	หม่อมเจ้าหญิงไม่มีนาม	
๖๖	หม่อมเจ้าหญิงไม่มีนาม จำนวน ๒ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ไม้จัน ที่ ๒๗	
+๖๗	หม่อมเจ้าหญิงเงื่อมผา จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ปาน ที่ ๒๘	
+๖๘	หม่อมเจ้าชายประจิม จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ป้อม ที่ ๒๙	
+๖๙	หม่อมเจ้าชายดาว จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม อิม ที่ ๓๐	
๗๐	หม่อมเจ้าหญิงไม่มีนาม	

ที่	พระนาม	หมายเหตุ
๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕	จำนวน ๑ องค์นี้ ในหม่อมห้าม ปราง ที่ ๓๑ ใน ๕ องค์นี้ไม่เป็นหญิงไม่เป็นชาย เพราะตกพระโลหิตทั้ง ๕ องค์ รวมทั้งสิ้นพระโอรสและพระธิดากรมหลวงเสนีบริรักษ์ นั้นมี ๗๓ องค์ด้วยกัน ดังออกพระนามมานี้	

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

ทำเนียบข้าราชการวังหลัง อธิบายเบื้องต้น

ทำเนียบข้าราชการฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขไม่เคยปรากฏมาแต่ก่อน เป็นแต่ได้ยินว่า มีหอพระสมุดฯ ได้พยายามสืบหามาช้านานก็ไม่พบ เพิ่งมาปรากฏเมื่อหลวงแก้วกาญจนเขตต์ (ม.ร.ว.คอย อรุณวงศ์) ส่งสมุดหนังสือเรื่องต่าง ๆ ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหลวงวรศักดาพิศาล ซึ่งเป็นมรดกอยู่แก่หม่อมเจ้าทัศนาศรี อรุณวงศ์ ผู้บิดาเมื่อสิ้นชีพิตักษัยลง มาถวายเป็นของหลวงในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ราชบัณฑิตยสภาจึงเห็นว่า ควรจะพิมพ์ให้รู้กันแพร่หลาย และเพื่อรักษาไว้มิให้หนังสือทำเนียบนี้สูญเสีย

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า กรมพระราชวังหลังมีปรากฏในเรื่องพระราชพงศาวดารแต่ ๒ พระองค์ คือในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จสวรรคต พระเพทราชาได้ราชสมบัติตั้งราชวงศ์ใหม่ ทรงสถาปนา นาย **จบ คุชประสิทธิ์** ผู้เป็นหลาน เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เป็นพระองค์แรก แต่อยู่ได้ไม่ช้าก็ถูกจำกัด แต่นั้นว่างกรมพระราชวังหลังอยู่ราว ๑๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ **เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์** เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข นับเป็นกรมพระราชวังหลังองค์ที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ เพราะเหตุที่มีเวลาวางช้านานในระวางกรมพระราชวังหลัง ๒ องค์นั้น สันนิษฐานว่าทำเนียบข้าราชการวังหลังที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ จะเป็นทำเนียบตั้งขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ ทำเนียบขุนนางวังหลัง ครั้งกรุงศรีอยุธยาเห็นจะสูญเสียก่อนแล้ว

ทำเนียบที่หอพระสมุดฯ ได้มา ต้นฉบับอักษรวิปลาส เห็นได้ว่าที่ถูกต้องจะเป็นอย่างไรได้บ้าง ยังคิดไม่เห็นบ้าง ได้วงบอกไว้ตามต้นฉบับ เพื่อผู้อื่นจะได้พิจารณาต่อไป.

สถาบันพิพิธภัณฑการเรียนรู้แห่งชาติ

ทำเนียบข้าราชการวังหลัง

ฝ่ายพลเรือน

กรมมหาดไทย

- พระวิเศษยากร (ที่ถูกเห็นจะเป็น พระวิเศษแสนยากรเจ้ากรม) ๑
 หลวงสรเสนา (ปลัดทูลฉลอง) ๑
 หลวงพิพิตเสนา ๑
 หลวงชำนาญบริรักษ์ ๑
 หมื่นลิขิตเสมียนตรา ๑
 หมื่นอัศตรภักดี ๑
 หมื่นนรากร ๑
 หมื่นย้าย (หลวงพิน) ๑
 หมื่นแก้ว (หลวงพิน) ๑
 นายกิจกฤษร นายเวร ๑
 นายวอรรคคา (ที่ถูกเห็นจะเป็น อมรรคคา) นายเวร ๑
 นายฆาราราช (ที่ถูกเห็นจะเป็น อาชารัตน) นายเวร ๑
 นายสวัสดินิกร นายเวร ๑
 พันราชพิรม ๑
 พันพรมราช ๑

กรมเมือง

- พระบุเรนบุรีบาล (เจ้ากรม) ๑
 ขุนไกรราชการ ๑
 ขุนหัยไทพิทักษ์ ๑
 หมื่นนาคนคร ๑

กรมท่า

- พระศรีโกษา (เจ้ากรม) ๑
 หลวงศรีรัตน ๑

สถาบันพิพิธภัณฑการการเรียนรู้แห่งชาติ

หลวงอภัย ๑

หลวงพิมพ์ ๑

กรมวัง

พระพิทักษ์ราชดาน (เจ้ากรม) ๑

หลวงบริบาลมลเชียร ๑

หลวงวิเชียรไพโรไพรัช ๑

หลวงรักษภูบาล ๑

กรมนา

พระสีสุทาพิข (ที่ถูกน่าจะเป็นศรีสุทธาโกชน) (เจ้ากรม) ๑

หลวงสุทัศน์ธัญยา ๑

หลวงวิเศษยาลี ๑

ขุนศรีศุภโกช ๑

ขุนประโยชน์โกชนา ๑

กรมสัสดี

หลวงทยาโรธา (เห็นจะผิด แต่ที่ถูกอย่างไรยังคิดไม่เห็น) ๑

หลวงประชานุรักษ์ ๑

ขุนนาศพิชิต ๑

ขุนพิพิธพลหาร ๑

ขุนอินทร์อิสรา ๑

ขุนนราฤทธิ ๑

กรมด้อมวัง

หลวงวิเศษสรพล ๑

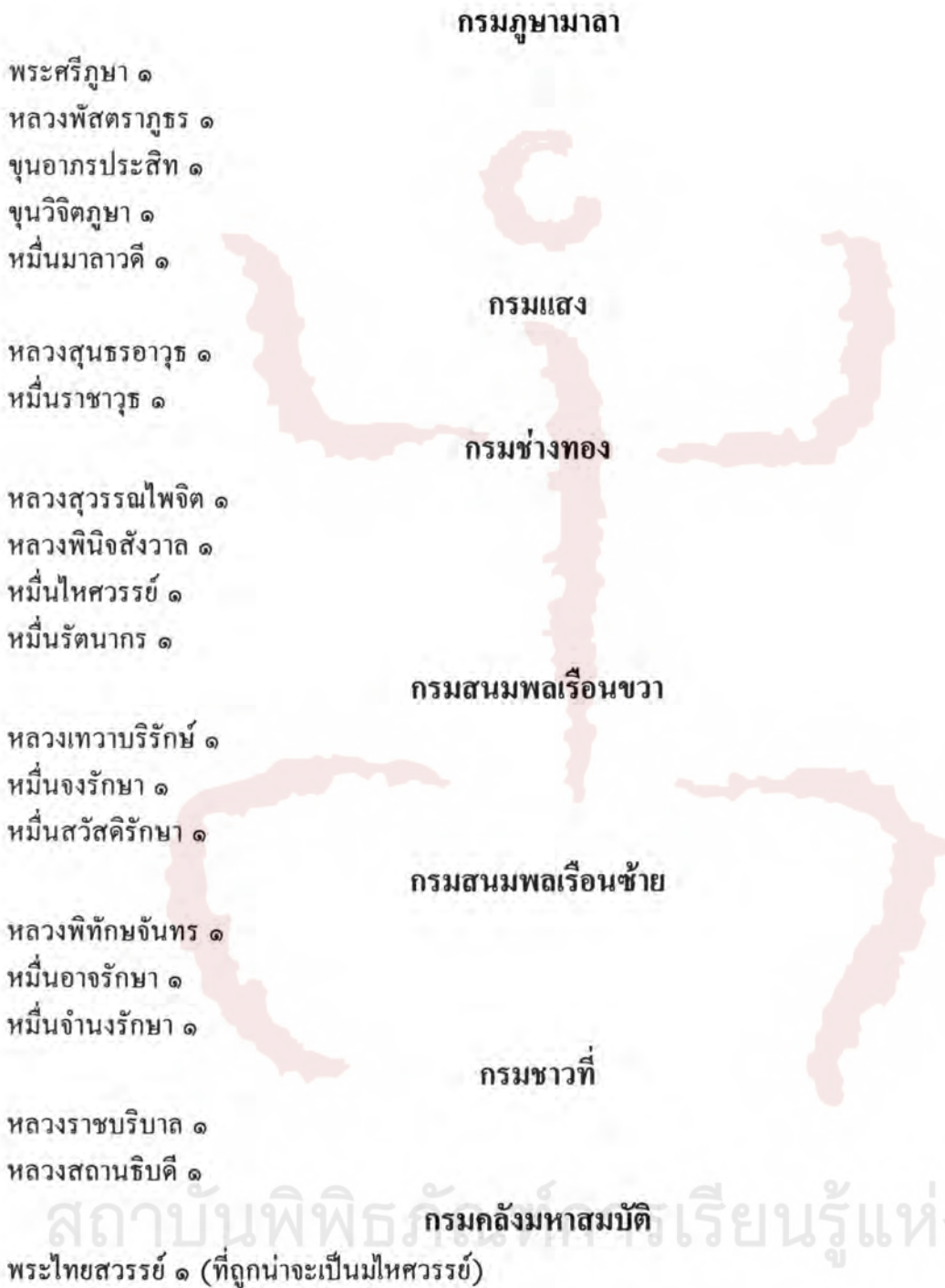
หลวงปราบสรแสง ๑

ขุนเพลงพลนาศ ๑

ขุนสาตรสรไกร ๑

หมื่นมหาหักศึก ๑

หมื่นพิลึกโยธา ๑

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

กรมคลังมหาสมบัติ

ขุนสวัสดิอุดม ๑

หลวงเทพโกษา ๑

ขุนราชาสมบัติ ๑

ขุนโกษาภักดี ๑

หลวงสวัสดิโกศา ๑

หลวงรัตนภิรม ๑

ขุนวัฒนาสมบัติ ๑

หลวงสมบัติบริบาล ๑

หมื่นสิทธิภูษา ๑

หลวงสุนทรธรรวัต ๑

นายพิพิธภูเบญ นายเวร ๑

นายนเรนบริรักษ์ นายเวร ๑

นายภักดีราชา นายเวร ๑

นายปรีดาภักดี นายเวร ๑

จ่าเชตมุขิต ๑ (จ่าน่าจะมี ๔ คน คือ จ่าเชฐ จ่าชิต จ่าสนิท แต่อีกคนหนึ่งชื่อขาดไป)

จ่าสนิท ๑

กรมพระคลังราชการ

กรมพระคลังสินค้า

กรมคลังใน

กรมคลังวิเสท

กรมคลังสุภรัต

กรมมหาดเล็ก

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

ฝ่ายทหาร และ ตำรวจวังหลัง

กรมกลาโหม

พระสมุหะโยธา (เจ้ากรม) ๑
 หลวงอนุรักษราชา ๑
 หลวงสุเรนทราบดี ๑
 ขุนพิมล ๑
 หมื่นศักดิ์พรหมมาส ๑
 หมื่นอัถกะนี ๑
 หมื่นศักดิ์ขำนาร ๑
 หมื่นมนีนาวา ๑
 หมื่นวิสุท ๑

กรมอาษา

พระอนุรักษมนตรี ๑
 หลวงพิทักษ์เสนี ๑
 หลวงเสนาพิทักษ์ ๑
 หลวงผลาญฤทธิ ๑
 หลวงรักษณรงค์ ๑

กรมตำรวจในขวา

พระราชอาภิรม จางวาง ๑
 หลวงราชาบดี เจ้ากรม ๑
 หมื่นศักดิ์สาตรา ปลัด ๑
 หมื่นวุธนาเวศ นายเวร ๑

กรมตำรวจในซ้าย

หลวงศรีบริบาล เจ้ากรม ๑
 หมื่นพิทักษ์รักษา ปลัด ๑
 นายวุธวราราช นายเวร ๑

กรมตำรวจใหญ่ขวา

หลวงพิรมราชา เจ้ากรม ๑
 หมื่นพันดาเทพ ปลัด ๑ (สงสัยน่าจะผิด)
 นายรุทธรงค์ นายเวร ๑

กรมตำรวจใหญ่ซ้าย

หลวงอินทบริบาล เจ้ากรม ๑
หมื่นกระเศพ ปลัด ๑ (ผิด)
นายณรงค์สิงหนาท นายเวร ๑

กรมตำรวจนอกขวา

หลวงไชยณรงค์ เจ้ากรม ๑
หมื่นอาจนรินทร ปลัด ๑
นายภูทวนาวาท นายเวร ๑ (ผิด)

กรมตำรวจนอกซ้าย

หลวงทรงเดชะ เจ้ากรม ๑
หมื่นไพรีพินาศ ปลัด ๑
นายรัตวานวัน นายเวร ๑ (ผิด)

กรมตำรวจสนมขวา

หลวงศรีบริรักษ์ เจ้ากรม ๑
หมื่นศักประสาท ปลัด ๑
นายรวงเร็ว นายเวร ๑

กรมตำรวจสนมซ้าย

หลวงพิทักษ์ดิทร เจ้ากรม ๑
หมื่นฉรา ปลัด ๑
นายไชยศักดิ์ดา นายเวร ๑

กรมกรมเรือตั้ง

หลวงณรงค์ฤทธิ ๑
ขุนไชยเดชะ ๑
หมื่นทรงไชย ๑
หมื่นทรงเดช ๑

กรมทหารใน

หลวงพิमानมลเทียร ๑
หมื่นสิทธิประสาท ๑

กรมทนายเลือก

หลวงยอดโยธา ๑

สำนักงานพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กรุงธนบุรี
 ทรงฉลองพระองค์ราชภูษิตาภรณ์บรมกษัตริย์
 พระบรมรูปนี้เป็นพระรูปเก่าดั้งเดิมที่ใช้สักการะบูชามาช้านานก่อนพระรูปแบบใดๆ ทั้งหมด

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกรุงธนบุรี

พระราชประวัติ

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชพระราชสมภพ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีขาล จ.ศ. ๑๐๕๖ ตรงกับวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๒๑๗ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยา มีพระนามเดิมว่า สิน (หลักฐานจีนเรียกเซินซัน ซิน หรือ สิน) บิดาชื่อนายไผสอง (หลักฐานจีนเรียกเซินหยง หรือเซินย้ง มาจากเมืองเฉาโจว เมื่อถึงเมืองไทยเปลี่ยนชื่อเป็นย้ง) ซึ่งเป็นขุนพัฒน์นายอากรบ่อนเบี้ย มารดาชื่อนางนกเอี้ยง (ต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ทรงสถาปนาขึ้นดำรงพระราชอิสริยยศเป็น กรมพระเทพามาตย์ หลักฐานจีนเรียก ลั่วย้ง หรือ นางนกยาง) และทรงเป็นบุตรบุญธรรมของเจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายก

เมื่อพระชนมพรรษาได้ ๕ ปี สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ทรงได้รับการศึกษาในสำนักอาจารย์ทองดีมหาเถระ วัดโกษาवास ทรงเรียนหนังสือขอมไทยจนจบบริบูรณ์ แล้วเรียนคัมภีร์พระไตรปิฎก

เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ โสกนธ์แล้ว ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงรับราชการอยู่เวรหลวงนายศักดิ์ ทรงจำเรียนหนังสือ และศึกษาวิชาการทุกภาษาจากอาจารย์จีน อาจารย์ญวน อาจารย์แขก จนทรงพระปรีชาสามารถรับสั่งได้อย่างชำนาญถึง ๓ ภาษา

ครั้งพระชนมายุได้ ๒๑ พรรษา ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุในสำนักอาจารย์ทองดี วัดโกษาवासได้ ๓ พรรษา ก็ทรงลาสิกขาบทออกมารับราชการดังเดิม

ระหว่างทรงรับราชการ ด้วยพระปัญญาอันฉลาดรอบรู้ในขนบธรรมเนียมราชกิจต่างๆ ทรงได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นข้าหลวงเชิญท้องตราพระราชสีห์ขึ้นไปชำระความหัวเมือง ขณะนั้นมีพระชนมายุประมาณ ๒๔ พรรษาเท่านั้น ทรงปฏิบัติราชการมีความชอบมาก จนได้ทรงดำรงตำแหน่งราชการในตำแหน่งสูงขึ้นเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองตากแล้วเป็นพระยาตากตามลำดับ

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๐๘ สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ประทับอยู่ในพระนครศรีอยุธยาช่วยราชการสงครามป้องกันพม่าด้วยพระปรีชาสามารถในการรบ จึงทรงได้รับบำเหน็จความชอบเลื่อนเป็นพระยาวิชิตปราการ ผู้สำเร็จราชการเมืองกำแพงเพชร แต่ยังมีได้เสด็จไปครองเมืองด้วยดีคิดพันราชการรักษาพระนคร จนถึง พ.ศ. ๒๓๐๕ ระหว่างนั้น ทรงประสบเหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความท้อแท้พระทัยหลายต่อหลายครั้งจากความอ่อนแอของผู้บัญชาการ และขาดการประสานงานระหว่างแม่ทัพนายกอง จนไม่ทรงเห็นประโยชน์ที่จะอยู่รักษาพระนครต่อไป และพม่าก็ตั้งล้อมกระชั้นเข้ามาจนถึงคูพระนครแล้ว

จึงทรงรวบรวมสมัครพรรคพวกได้ประมาณ ๕๐๐ คน ตีฝ่าวงล้อมพม่าออกมาทางทิศตะวันออกก่อน
กรุงแตก ๓ เดือน

ในช่วงนี้ ทรงรวบรวมกลุ่มชาวไทยที่หลบซ่อนพม่าได้เป็นจำนวนมากจนรวมได้เป็นกองทัพ
เสด็จกรีธาทัพผ่านเมืองนครนายก เมืองปราจีนบุรี มุ่งสู่ชายทะเลตะวันออก ตั้งพระองค์เป็นอิสระ ณ
เมืองระยอง ทรงเกลี้ยกล่อมพระยาจันทบุรีให้ร่วมกองทัพด้วย แต่พระยาจันทบุรีเกิดระแวงถึง
กับวางอุบายล่อลวงเพื่อโจมตี พระองค์จึงทรงตีหักเอาเมืองจันทบุรีได้ จากนั้นเสด็จยกทัพไปได้เมือง
ตราด แล้วทรงยึดเมืองจันทบุรีเป็นที่มั่น รวบรวมฝึกฝนผู้คน สะสมเสบียงอาหาร อาวุธยุทโธปกรณ์
และต่อเรือรบ เตรียมการไว้ จนถึงเดือน ๑๑ พ.ศ. ๒๓๑๐ สิ้นฤดูมรสุมแล้ว เสด็จยกทัพเรือมายึดเมือง
ธนบุรี และพระนครศรีอยุธยาคืนจากพม่าเป็นผลสำเร็จ

สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรีปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ไทย มีกรุงธนบุรีเป็น
ราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๑ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าเป็นวันและเดือนใด ทางราชการจึงปราบ
ดาภิเษก วันนั้นตรงกับวัน ๓ ๕ ๑ คำ ปีชวด จ.ศ.๑๑๓๐ ตรงกับวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๑๑ สม
เด็จพระเจ้า-ตากสินฯ ครองราชย์ ๑๕ ปี เสด็จสวรรคตเมื่อวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๕ คำ ปีชวด จ.ศ. ๑๑๔๔
ตรงกับวันที่ ๖ เมษายน ๒๓๒๕ ตลอดรัชสมัย ถึงแม้พระองค์จะทรงตรากตรำนำทัพออกต่อต้าน
อริราชศัตรู และทำสงครามขยายพระราชอาณาเขตมิได้ว่างเว้น แต่พระองค์ก็ทรงสนพระทัยในการ
ฟื้นฟูเศรษฐกิจ สภาวะทางสังคม และทรงอุปถัมภ์ศาสนาและศิลปวัฒนธรรม นับเป็นการสืบทอดความ
เจริญรุ่งเรืองแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยามาสู่กรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยต่อมา

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กรุงธนบุรี
ทรงฉลองพระองค์ราชการสงคราม

เชื้อสายพระราชวงศ์กรุงธนบุรี

ยังมีคนเป็นจำนวนมากที่เข้าใจว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กรุงธนบุรี ไม่มีพระราชโอรสธิดา เพราะตามประวัติศาสตร์ที่เรียนๆ กันมา เขียนพระราชประวัติไว้เพียงย่อๆ ถ้าจะสรุปก็มีเพียงว่า พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ มีพระบิดาเป็นจีนชื่อ “ไหฮอง” พระมารดาชื่อ “นกเอี้ยง” กอบกู้อิสรภาพจากพม่า บั้นปลายพระชนม์ชีพเสียดพระจรีด และถูกสำเร็จโทษที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ กรุงธนบุรี พระบรมศพฝังไว้ที่วัดบางยี่เรือ โปรดกเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นถวายพระเพลิงในภายหลัง

ความจริงแล้วพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติเป็นเอกประการ นับตั้งแต่เสียดกรุงศรีอยุธยาเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ได้ทรงรวบรวมไพร่พลพื้นผ้าเข้าศึกไปตั้งมั่นที่จังหวัดระยอง เพื่อรวบรวมกำลังเข้ากอบกู้อิสรภาพจากพม่า จากนั้นก็ต้องปราบปรามก๊กต่างๆ ที่ต่างคนต่างตั้งตัวเป็นใหญ่ในเวลาที่บ้านเมืองระส่ำระสาย จนกระทั่งตั้งพระราชวงศ์ขึ้นใหม่ที่กรุงธนบุรี ซึ่งมีระยะเวลาจนถึงสิ้นรัชกาลเพียง ๑๕ ปี ตลอดระยะเวลา ๑๕ ปี ต้องตรากตรำอยู่กับศึกสงครามโดยตลอด

พระราชประวัติของพระองค์นับตั้งแต่ทรงพระเยาว์จนถึงบั้นปลายพระชนม์ชีพค่อนข้างจะสับสนเพราะไม่ได้มีการบันทึกกันมาก่อน มาเขียนกันในชั้นหลังราวรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เขียนตามคำบอกเล่าที่เล่ากันต่อๆ มา เป็นธรรมดาที่ต้องมีขาดมีเกิน พระราชประวัติจึงไม่ค่อยถูกต้องนัก แต่ก็ไม่มีเหตุผลอย่างอื่นที่พอจะหักล้างได้

บั้นปลายพระชนม์ชีพ ตามประวัติศาสตร์ว่าถูกสำเร็จโทษ แต่ก็ยังมีบางคนอ้างว่ามีข้าราชการที่จงรักภักดีพาหนีลงเรือไปอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช สุดท้ายได้ย้ายที่ประทับมาอยู่ในเขาจังหวัดเพชรบุรี แล้วถูกลอบปลงพระชนม์ เป็นเรื่องเล่าทำนองเพื่อฝันประเภตผีๆ ซางๆ จะเชื่อก็ไม่สนิทตามเรื่องจับความได้ว่า มีการสับตัวโดยเอาข้าราชการคนหนึ่งที่มีลักษณะคล้ายกับพระองค์ท่านไว้แทน

ถ้าได้อ่านพระราชประวัติตอนนี้จะพบว่า เมื่อนำพระองค์ท่านไปสำเร็จโทษ พระองค์ทรงขอโอกาสเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ครั้นว่า “จะตายก็ไม่ว่า ขอเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่” พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงโบกพระหัตถ์ห้ามไว้จึงไม่ได้เฝ้า ความตอนนี้จะเห็นว่าการสับเปลี่ยนตัวยอมเป็นไปไม่ได้ เพราะทั้งสองพระองค์สนิทสนมคบหากันมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ทรงกอบกู้บ้านเมืองมาด้วยกัน อย่างไม่รู้ต้องจำกันได้ว่าองค์จริงหรือปลอม นอกจากนี้ก็เป็นระยะที่เรียกว่า “หน้าสีหน้าขวาน” พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีไพร่พลมีทหารฝีมือดี และมีกำลังมากกว่า คงไม่มีใครคิดกล้ากระทำการได้เพียงนั้น ตลอดจนถึงการ

พระบรมศพก็ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และ สมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาทเสด็จไปถวายพระเพลิงพระบรมศพที่พระเมรุวัดบางยี่เรือทั้งสองพระองค์ ถ้ามีการกระทำเช่นว่าจริงก็เท่ากับหลอกลวงพระเจ้าแผ่นดินมาโดยตลอด ตัวการหรือผู้กระทำข้อมมีโทษถึงตาย ฉะนั้นน่าจะเชื่อได้ว่าคงไม่มีใครกล้าทำอย่างนั้น

ในการเปลี่ยนแผ่นดินแต่ละครั้ง ถ้าได้อ่านประวัติศาสตร์ของชาติไทย ที่มีการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินเปลี่ยนราชวงศ์กันมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา จะเห็นว่ามี การเสียเลือดเนื้อ และต้องสำเร็จโทษเจ้านายราชวงศ์ที่สำคัญลงเป็นอันมาก เป็นการตัดกำลังไม่ให้กลับมาก่อการในภายหน้าได้อีกจะยกเว้นก็เฉพาะเจ้านายผู้หญิง หรือพระราชกุมารที่ยังไม่รู้ความ เพราะถือว่าไม่มีฐานกำลังสนับสนุนการผลัดเปลี่ยนราชวงศ์ในครั้งกรุงธนบุรีก็เช่นกัน เจ้านายผู้ชายที่เจริญพระชันษา และรู้ความแล้วถูกสำเร็จโทษทั้งหมด ยกเว้นเจ้านายผู้หญิงและเด็กที่ยังไม่รู้ความ

ความจริงพระราชโอรสของ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ที่ยังทรงพระเยาว์และยังไม่รู้ความในครั้งนั้นมีหลายพระองค์ กรมพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท ทูลอาสาเข้าไปกำจัดด้วยการนำลงเรือไปปล้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาตรงวัดปทุมคงคา ด้วยคำที่ว่า “ตัดไม้อย่าไว้หนามหน่อฆ่าพ่ออย่าไว้ลูก” พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงมีพระเมตตาสงสารเจ้านายเหล่านั้นจึงตรัสห้ามด้วยเห็นว่า ยังเด็กไร้เดียงสาไม่รู้เรื่องราวอะไร ฉะนั้นเชื้อสายพระราชวงศ์กรุงธนบุรี จึงยังเหลืออยู่พระราชวงศ์กรุงธนบุรีที่เหลืออยู่ในครั้งนั้นมีอยู่ด้วยกัน ๓ พวกคือ

๑. พระราชธิดา และเจ้านายผู้หญิง
๒. พระราชโอรสที่ยังทรงพระเยาว์และยังไม่รู้ความ
๓. พระราชโอรส ที่มีเหตุชักนำไปประสูติที่อื่น

เจ้านาย ๒ พวกแรก ท่านผู้อ่านคงเข้าใจได้ง่าย ส่วนพวกที่ ๓ มีอยู่ ๒ คน คือ เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) และเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)

เป็นที่ทราบกันดีว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงรักใคร่ข้าทาสของพระองค์มาก หากมีความชอบในราชการโดยเฉพาะในราชการสงคราม ทรงหาทางตอบแทน ที่ถือเป็นเกียรติยศสูงสุดแก่ผู้รับ ได้แก่การพระราชทานฝ่ายในที่เป็นบาทบริจารีให้แก่ข้าทาสเหล่านั้น ฝ่ายในที่ทรงพระราชทานมีอยู่ด้วยกัน ๒ คนคือ

๑. เจ้าจอมมารดา เจ้าหญิงปราง ราชธิดาพระเจ้านครศรีธรรมราช เรียกกันในราชสำนักนครศรีธรรมราชว่า ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงน้อย พระราชทานให้เจ้าอุปราช (พัด) มหาอุปราชเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งขณะนั้นทรงพระครรภ์แล้ว เจ้าอุปราช (พัด) รับ

พระราชทานไปก็มีได้ถือเป็นภรรยา แต่นำไปไว้ในฐานะแม่เมือง พระราชโอรสที่ประสูติ ต่อมาคือ เจ้าชายน้อย เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ในรัชกาลที่ ๒

๒. เจ้าจอมมารดา เจ้าหญิงจวน หรือ ยวน ราชธิดาพระเจ้านครศรีธรรมราช เรียกกันในราชสำนักนครศรีธรรมราชว่าทูลกระหม่อมฟ้าหญิงจวน พระราชทานให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น) ซึ่งขณะนั้นทรงพระครรภ์แล้วเช่นกัน เจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น) รับพระราชทานไปก็มีได้ถือเป็นภรรยา นำไปไว้ในฐานะแม่เมืองเช่นเดียวกัน พระราชโอรสที่ประสูติ ต่อมาคือ เจ้าชายทองอินเป็นเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน) ในรัชกาลที่ ๓

การสำเร็จโทษเจ้านายในราชวงศ์กรุงธนบุรีมีด้วยกันหลายครั้ง ครั้งแรกเมื่อเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ครั้งนี้เจ้านายพระราชวงศ์ที่รอดพระชนม์ชีพถูกลดพระยศลงเป็นสามัญชนเกือบหมด ที่ยังคงเป็นเจ้ามีเพียงพระองค์เดียวคือ เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์

พระมารดาเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ คือ เจ้าจอมมารดาฉิม พระราชธิดาใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เรียกกันในชั้นหลังว่า “เจ้าครอกฉิมใหญ่” ที่ไม่ถูกสำเร็จโทษเพราะเป็นพระราชนัดดาโดยตรงใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์เปลี่ยนพระนามใหม่เป็น เจ้าฟ้าอภัยธิเบศร์ดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ในรัชกาลที่ ๑ ทรงกรมเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนกษัตริยานุชิตถูกสำเร็จโทษเมื่อต้นรัชกาลที่ ๒ เรื่องมีว่า

เมื่อปลายรัชกาลที่ ๑ พระยาฉะลาโหมสุริวงค์ (ทองอิน) ส้องสมผู้คิดการขบถ แต่กระทำการไม่สำเร็จ ต้องโทษประหารชีวิต ในครั้งนั้นมีเจ้านายอีกหลายองค์ถูกสำเร็จโทษตามไปด้วย พระยาฉะลาโหมสุริวงค์ (ทองอิน) เป็นพระโอรสใน สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนอินทรพิทักษ์ (จ้อย) พระราชโอรสองค์ใหญ่ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และ กรมหลวงบาทบริจา (สอน)

ต้นรัชกาลที่ ๒ มีเหตุการณ์ทำนองเดียวกันนี้เกิดขึ้นอีก เจ้านายพระราชวงศ์กรุงธนบุรีที่เป็นพระราชโอรสพระราชธิดาใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ที่ถูกสำเร็จโทษในครั้งนี้คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนกษัตริยานุชิต พร้อมด้วยพระโอรสอีก ๖ องค์
๒. พระองค์เจ้าอรนิกา
๓. พระองค์เจ้าหญิงสาสิวรรณ

เหตุที่ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนกษัตริยานุชิต ถูกสำเร็จโทษในครั้งนี้ สาเหตุสำคัญเป็นเพราะพระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และเป็นพระองค์เดียวที่ยังคงเป็นเจ้าอยู่ คนจึงนิยมยกย่องให้การเคารพนับถือโดยพระบารมีของพระราชบิดาที่ยังไม่จางหายไปจากความทรงจำของคนทั่วไป เลยทำให้เกิดเป็นเรื่องเป็นราวขึ้นมา ซึ่งความจริงแล้วเจ้าพระองค์นี้ประวัติศาสตร์

จาริกไว้ว่า เป็นเจ้าที่ไม่เฉลียวฉลาดพอที่จะคิดการใหญ่ได้ บุคคลอีกอย่างหนึ่งก็คือ “พุดติดอ่าง” เมื่อคราวที่ถูกคุมตัวเพื่อเอาไปสำเร็จโทษ ดบพระเพลา แล้วตรัสว่า “จะเอาเข้าไปข้างไหน” เหตุการณ์ครั้งนี้ห่างจากเหตุการณ์ที่ประหารชีวิต พระยาขลาโหมสุริวงค์ (ทองอิน) เมื่อปลายรัชกาลที่ ๑ เพียง ๖ ปี สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนกษัตราอนุชิต รู้จักกันอีกพระนามหนึ่งว่า เจ้าฟ้าเหม็น หรือ หม่อมเหม็น

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนกษัตราอนุชิต กับ พระยาขลาโหมสุริวงค์ นับตามฐานะพระราชาวงศ์ ทรงเป็นอาหลานกัน เมื่อยังมีพระชนม์ชีพอยู่ก็คงจะไปมาหาสู่กันตามฐานะพระญาติ เมื่อมีเรื่องขบถเกิดขึ้นโดยพระยาขลาโหมสุริวงค์เป็นผู้ก่อการ ก็ย่อมถูกเพ่งเล็งเป็นธรรมดา ทำให้พิวพันต่อเนื่องมาถึงพระองค์ในระยะหลัง เจ้านายอื่นๆ ที่เป็นพวกพ้องก็เลยถูกสำเร็จโทษตามไปด้วย

หลังจากนี้อีก ๖ ปีได้มีการสำเร็จโทษ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทศไทย พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ประสูติใน กรมบริจาภักดีศรีสุदारักษ์ (เจ้าหญิงนิม) เป็นองค์สุดท้าย สมเด็จพระเจ้าฟ้าทศไทย รับราชการเป็นที่พระอินทรอภัย หรือ พระอินทอำไพ ในรัชกาลที่ ๒ มีบุตรธิดาหลายคน ธิดาที่มีนามว่า “น้อย” เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔

เจ้าจอมมารดาน้อย เป็นพระมารดา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พระองค์เจ้านพวงศ์ ต้นราชสกุล “นพวงศ์” และ พระบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิษณุดนตนิภาธร พระองค์เจ้าสุประดิษฐ์ ต้นราชสกุล “สุประดิษฐ์” เจ้าทั้งสองพระองค์นี้เป็นผู้สร้างวัดตรีทศเทพ พระเจดีย์ที่อยู่หลังพระอุโบสถเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ธิดาอีกคนหนึ่งของ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทศไทย ชื่อ “พุ่ม” เป็นคุณหญิงภรรยาพระยาอภัยพิพิธ (เศษ) ซึ่งสืบเชื้อสายมาจาก ขุนสุรสงคราม (เพ็ง) แผ่นดินกรุงธนบุรี เป็นนายกองเลขกองนอกอยู่ที่บ้านวังม่วงแควป่าสัก จังหวัดสระบุรี เมื่อกรุงธนบุรีเกิดจลาจล จึงชักชวนนายบุญนาคผู้ใหญ่บ้านบ้านแม่ลาให้ยกพลเข้ามาช่วยพระยาสุรียอภัย (ต่อมาคือกรมพระราชวังหลังหรือสมเด็จพระเจ้าฟ้าทองอิน พระเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ ๑) ซึ่งขณะนั้น กรมขุนอนุรักษสงครามพระเจ้าหลานเธอในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และ พระยาสรร์บุรี ได้ยกพลเข้าล้อมบ้าน พระยาสุรียอภัย (สมเด็จพระเจ้าฟ้าทองอิน) เพื่อจับตัวไปลงโทษ พระยาสุรียอภัย ตกอยู่ในที่ล้อมด้วยอีกฝ่ายหนึ่งใช้ไฟจุดบ้านเรือนจนลามมาถึงบ้านพระยาสุรียอภัย และจนจะเสียที่อยู่แล้ว พอดีกองทัพของ ขุนสุรสงคราม (เพ็ง) กับ นายบุญนาคบ้านแม่ลามาทันจึงด้านไว้ได้ กรมขุนอนุรักษสงคราม หนีข้ามคลองบางกอกน้อย ส่วนพระยาสรร์บุรี ถูกจับและขอมสวามิภักดิ์เข้าด้วยกับพระยาสุรียอภัย ภายหลังพระยาสรร์ก็คบคิดกับหลวงแพ่ง (น้องชาย) กับข้าราชการเก่าในกรุงธนบุรีหลายคน ให้สืบทอดสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งขณะนั้นทรงผนวชเป็นพระภิกษุออกพันธนาการไว้ โดยหมายจะเป็นใหญ่ซึ่งราชสมบัติเสียเอง พระยาสุรียอภัย และ

กองทัพของขุนสุรสงคราม (เพ็ง) ต้องยกขึ้นไปปราบพระยาสุรศรีบุรี อีกครั้งหนึ่ง ประกอบกับขณะนั้นกองทัพของ สมเด็จพระยามหาจักรีศรีอภัยราชกลับมาถึง พระยาสุรศรีบุรี กับ หลวงแพ่ง จึงยอมให้จับและถูกประหารชีวิตในเวลาต่อมา เมื่อสมเด็จพระยามหาจักรีศรีอภัยราช ได้ปราบดาภิเษกแล้ว จึงโปรดให้ขุนสุรสงคราม (เพ็ง) เป็น พระยาสีหราชเดโชไชย แล้วเลื่อนเป็น พระยารามจักรุงค์ ท่านผู้นี้เป็นต้นสกุล “สุรนนทน์”

บุตรพระยารามจักรุงค์ คือ นายพลพ่ายหุ้มแพร (เรือง) เป็นบิดาพระยาอภัยพิพิธ (เศษ) สามิคุณหญิงพุ่มบุตรพระยาอภัยพิพิธ (เศษ) กับ คุณหญิงพุ่ม คือ พระยาราชสัมภารากร (เลื่อน สุรนนทน์)

พระราชโอรส พระราชธิดา ในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีอยู่ด้วยกัน ๓๐ องค์ ดังต่อไปนี้

๑. สมเด็จพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนอินทรพิทักษ์ (จ้อย) ประสูติกับพระชนนี กรมหลวงบาทบริจา (สอน) พระอัครมเหสี
๒. สมเด็จพระเจ้าน้อย ประสูติกับพระชนนี กรมหลวงบาทบริจา (สอน) พระอัครมเหสี
๓. พระองค์เจ้าอัมพวัน
๔. สมเด็จพระเจ้าฟ้าทศพงศ์ เป็นพระพงษ์นรินทร์ในรัชกาลที่ ๒
๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงโกลม
๖. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงบุปผา
๗. สมเด็จพระเจ้าฟ้าสิงหรา
๘. สมเด็จพระเจ้าฟ้าศิลา เป็นพระยาประชาชีพบริบาล ในรัชกาลที่ ๓
๙. พระองค์เจ้าอรนิกา
๑๐. พระองค์เจ้าหญิงสุมาลี
๑๑. พระองค์เจ้าธารง
๑๒. พระองค์เจ้าละมั่ง เป็นพระยาสมบัติภิบาล ในรัชกาลที่ ๓
๑๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้าเล็ก
๑๔. สมเด็จพระเจ้าฟ้าทศไทย เป็น พระอินทรอภัย ในรัชกาลที่ ๒
๑๕. พระองค์เจ้าหญิงจามจุรี
๑๖. พระองค์เจ้าหญิงสังวาลย์
๑๗. พระองค์เจ้าหญิงสำลีวรรณ
๑๘. สมเด็จพระเจ้านเรนทรราชกุมาร เป็น พระนเรนทรราชา ในรัชกาลที่ ๒

๑๙. พระองค์เจ้าคันธวงศ์
๒๐. พระองค์เจ้าเมฆิน
๒๑. พระองค์เจ้าอสิินทร
๒๒. พระองค์เจ้าหญิงประไพพิศกตร
๒๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ หรือ กรมขุนกษัตราวุฒิต
๒๔. พระองค์เจ้าบัว
๒๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง บัญญาปปี
๒๖. เจ้าชายน้อย เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ในรัชกาลที่ ๒
๒๗. พระองค์เจ้าชาย
๒๘. พระองค์เจ้าหนูแดง
๒๙. พระองค์เจ้าหญิงสุคชาตรี
๓๐. เจ้าชายทองอิน เป็นเจ้าพระยานครราชสีมา ในรัชกาลที่ ๓

นามสกุลที่เป็นเชื้อสายสืบพระราชวงศ์กรุงธนบุรี ในเวลานี้มีอยู่ด้วยกัน ๑๙ สกุล
ดังต่อไปนี้

๑. สกุล อินทรโยธิน วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนอินทรพิทักษ์ (จ้อย)
๒. สกุล พิชยนทรโยธิน วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ (จ้อย)
๓. สกุล สินสุข วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนอินทรพิทักษ์ (จ้อย)
๔. สกุล พงษ์สิน วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าทศไทย
๕. สกุล รุ่งไพโรจน์ วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้านเรนทรราชกุมาร
๖. สกุล ศิลานนท์ วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าศิลา
๗. สกุล ณ นคร วงศ์เจ้าพระยานครฯ (น้อย)
๘. สกุล จาตุรงค์กุล วงศ์เจ้าพระยานครฯ (น้อย)
๙. สกุล โกมารกุล ณ นคร วงศ์เจ้าพระยานครฯ (น้อย)
๑๐. สกุล อินทรกำแหง วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)
๑๑. สกุล อินทโสฬศ วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)
๑๒. สกุล มหาณรงค์ วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)
๑๓. สกุล นิลนันทน์ วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)
๑๔. สกุล เนียมสุริยะ วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)

๑๕. สกฤต อินทนูชิต วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)
๑๖. สกฤต ชุกฤต วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)
๑๗. สกฤต ชวงค์ วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)
๑๘. สกฤต ศิริพร วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)
๑๙. สกฤต เชิญธงไชย วงศ์เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)

ขุนสง่าบุรี (สง่า โรจนวิภาต) บุตรอำมาตย์เอก พระยาบรรหารทัณฑกิจ (ลำไย) เล่าให้ฟังว่า เมื่อมีการขอพระราชทานนามสกุลกันในรัชกาลที่ ๖ เจ้าพระยาพิชเชนทร์โยธิน (อุ่ม) ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตใช้นามสกุลว่า “ณ ธนบุรี” ในหลวงไม่ทรงอนุญาตตรัสว่า “ไม่ได้ พวกแกมันมาก”

เป็นธรรมเนียมข้าราชการผู้ใหญ่ครั้งกรุงเก่าที่นิยมส่งบุตรชายหญิงให้เข้ารับราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในปฏิบัติกันเรื่อยมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ถ้าเป็นบุตรชายก็จะเริ่มด้วยการส่งตัวเข้าไปเป็นมหาดเล็ก หรือไม่กี่ฝากเข้ารับราชการแห่งใดแห่งหนึ่งตามที่เห็นสมควร บุตรหญิงจะถูกนำมาถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายใน เพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ ถ้าพิจารณาตามนี้ก็เปรียบเสมือนตัวประกันนั่นเอง เพราะจะทำให้บิดาไม่กล้าคิดการใหญ่ที่จะนำไปสู่ความยุ่งยากแก่แผ่นดินในภายหลัง โดยเฉพาะบุตรหญิงหากประสูติพระราชโอรสพระราชธิดากับองค์พระมหากษัตริย์ด้วยแล้ว ความผูกพันย่อมมีมากขึ้นเป็นลำดับ

ในสมัยกรุงธนบุรี เมื่อนครศรีธรรมราชเป็นเมืองที่ขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรี พระเจ้านครศรีธรรมราชได้ถวายพระราชธิดาให้เข้ารับราชการฝ่ายใน ๓ พระองค์ด้วยกันคือ

๑. เจ้าหญิงฉิม เรียกกันในราชสำนักนครศรีธรรมราชว่า “ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงใหญ่” ได้รับการสถาปนาเป็น กรมบริจาทกตีสรีสุदारักษ์ พระราชโอรส พระราชธิดาที่ประสูติกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มี ๔ พระองค์คือ
  - ๑.๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทศพงษ์ เป็นพระพยางค์นรินทร์ ในรัชกาลที่ ๒
  - ๑.๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทศไทย เป็นพระอินทรอำไพ ในรัชกาลที่ ๒
  - ๑.๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้านเรนทร์ราชกุมาร เป็นพระนเรนทร์ราชา ในรัชกาลที่ ๒
  - ๑.๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงบังอรญาปี เป็นพระชายาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรีจันทน์ราชสกุลอิศราวรกูร ณ อยุธยา
๒. เจ้าหญิงปราง เรียกกันในราชสำนักนครศรีธรรมราชว่า “ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงน้อย” พระราชทานให้เจ้าอุปราช (พัก) ซึ่งขณะนั้นเจ้าหญิงปรางทรงพระครรภ์แล้ว พระราชโอรสที่ประสูติต่อมาคือ เจ้าชายน้อย เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ในรัชกาลที่ ๒

๓. เจ้าหญิงจวน หรือเจ้าหญิงยวน เรียกกันในราชสำนักนครศรีธรรมราชว่า “ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงจวน” พระราชทานให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น) พระราชโอรสที่ประสูติต่อมาคือ เจ้าชายทองอิน เป็นเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน) ในรัชกาลที่ ๓

นอกจากนี้ เจ้าอุปราช (จัน) แห่งเมืองนครศรีธรรมราช ได้ถวายบุตรชื่อ “อำพัน” ให้เข้ารับราชการฝ่ายในด้วยเหมือนกัน พระราชโอรสพระราชธิดาที่ประสูติกับ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชคือ

๑. พระองค์เจ้าอรนิกา

๒. พระองค์เจ้าสำลีวรรณ เป็นพระชายาในกรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อยังดำรงพระอิสริยยศเป็นเจ้าพระยาจักรีในแผ่นดินกรุงธนบุรี ได้ถวายบุตรชื่อ “ฉิม” ให้เข้ารับราชการฝ่ายใน พระราชโอรสที่ประสูติกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ หรือกรมขุนกษัตราธิบดี พระเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ ๑

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา) พระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ ในแผ่นดินกรุงธนบุรี ได้ถวายบุตรชายหญิงทั้งหมด เข้ารับราชการ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระราชวังหลัง (ทองอิน), เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศร์บริณทร์ (บุญเมือง), เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรธรรเศศ (ทองจัน) และเจ้าฟ้าหญิงทองคำ.

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

ภาคผนวก หมายเลข ๑

เกิดเหตุเรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิชิต

“พอเสด็จผ่านพิภพได้ ๓ วัน ก็เกิดความเรื่อง เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิชิต หรือที่ปรากฏพระนามเรียกกันโดยมากว่า เจ้าฟ้าเหม็น ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรี

เหตุเรื่องนี้ ตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุแต่ก่อนว่า เมื่อ ณ วันอาทิตย์เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ พระยาอนุชิตราชา (น้อย) จางวางพระตำรวจ (ที่ได้เป็นเจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายกเมื่อภายหลัง) ได้หนังสือถึงที่ใต้ต้นแจงในลานชลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กล่าวกันว่ากาลมาทั้งไว้ ในหนังสือนั้นฟ้องว่า เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิชิต คุณหนูดำและจอมมารดาสำลี ในสมเด็จพระอนุชาธิราชพระบรมชูน้อย ทั้ง ๓ นี้ ซึ่งเป็นโอรสและธิดาของพระเจ้ากรุงธนบุรีคบคิดกับข้าราชการอีกหลายคนจะก่อการกบฏ จึงโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงพิจารณาได้ความเป็นสัตย์สมดังหนังสือฟ้อง ผู้ต้องหาลงถึงข้าราชการอีกหลายคน คือพระยาพลเทพ (บุญนาค บ้านแม่ลา) คน ๑ พระยาเพชรปามี (กล่อม) คน ๑ พระยาพระราม (ทอง) คน ๑ พระอินทเดช (กระต่าย) คน ๑ จมื่นสท้านมณเฑียร (อ่อน) คน ๑ นายขุนเนน หลานเจ้าพระยาพลเทพ คน ๑ สมิงรอดสงคราม คน ๑ สมิงศิริบุญ (โคด) บุตรเจ้าพระยามหาโยธา คน ๑ สมิงบัตเบิด (ม่วง) คน ๑ สมิงปอนทละ คน ๑ รวมข้าราชการที่ร่วมคิดการกบฏ ๑๐ คน กับข้าในกรมเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิชิตอีก ๓๐ คน ชำระรับเป็นสัตย์ทั้งสิ้น แล้วจึงโปรดให้ถอดพระเจ้ากรมขุนกษัตราวุฒิชิต* และเอาไปประหารชีวิตเสียกับพวกที่ร่วมคิดด้วยกัน เมื่อวันพุธเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ”

(คัดจากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับสำนักพิมพ์คลังวิทยา พ.ศ. ๒๕๐๕ หน้า ๓๓๕-๓๔๐)

* เหตุเรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิชิตนี้ ตามเนื้อความที่ปรากฏในหนังสือโคลงขอพระเกียรติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ แต่ยังไม่เสด็จพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทำนองว่า พระอินทเดช (กระต่าย) เป็นต้นเหตุตัวการ ยุบเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิชิต และเป็นสื่อสายที่ชักชวนผู้อื่นดังนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นอธิบดีชำระคดีเรื่องนั่นเอง จึงควรเข้าใจว่า ความจริงจะเป็นเช่นที่ทรงนิพนธ์ไว้ผู้อื่น เช่น เจ้าพระยาพลเทพ (บุญนาค บ้านแม่ลา) เป็นต้น จะเป็นก็แต่สมรู้เป็นใจ มิใช่ตัวต้นเหตุ

บรรณานุกรม

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข
จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์
เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน)
พระยาโกษาธิบดี (โกษาปาน)
"เจ้าฟ้า" กรุงเทพฯ
พงศาวดารกระซิบ
พระตำหนักเขียว
พระบรมราชจักรีวงศ์
พุทธศาสตร์-ปริทัศน์

ราชสกุลวงศ์
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี
สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี

อนุสรณ์ นางฉลวย โรจนวิภาต

เมือง เสนิงส์ ณ อยุธยา
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
มานพ ถนอมศรี
กรมวิชาการ
ประยูทธ สิทธิพันธุ์
บรรเจิด อินทุจันทร์ยง
ประพัฒน์ ตริณรงค์
ม.ร.ว. ตาบทิพย์ จามรมาน
ที่ระลึกกฐินพระราชทานกองทัพเรือ
วัดบุบผารามวรวิหาร ๒๕๒๗
กรมศิลปากร ๒๕๓๖
เมือง เสนิงส์ ณ อยุธยา
กรมศิลปากร งานพระราชทานเพลิงศพ
น.ส. ฝัน ณ นคร
วราห์ โรจนวิภาต ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา

* * * * *

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

ปฏิทินวันสำคัญที่เกี่ยวข้องกับราชสกุลวังหลัง

เดือนเมษายน

๑.

วันที่ ๑ เมษายน วันสิ้นพระชนม์ พระองค์เจ้าชายบัว กรมหมื่นนเรศร์โยธี

๒.

วันจักรีที่ ๖ เมษายน ของทุกปี จะทำบุญร่วมกันที่ วัดระฆังโฆสิตาราม เพื่ออุทิศพระกุศลถวายองค์พระราชบุพการีในพระราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ และอุทิศส่วนกุศลแด่คณาญาติที่ได้ล่วงลับไปแล้วทุกท่าน พร้อมทั้งวางพานพุ่มรัชกาลที่ ๑ ณ พระบรมราชานุสรณ์ที่สะพานพุทธ

๓.

วันที่ ๑๖ เมษายน ของทุกปี ราชสกุลวังหลัง และสายสัมพันธ์จะเข้าพระบรมมหาราชวัง เพื่อถวายบังคมพระอัฐิองค์พระปฐมราชสกุล (กรมพระราชวังหลัง) ณ หอพระนาก หลังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เดือนมิถุนายน

๔.

วันที่ ๗ มิถุนายน วันสิ้นพระชนม์พระองค์เจ้าชายแดง กรมหลวงเสนีบริรักษ์ องค์ต้นราชสกุล เสนีวงศ์ ณ อยุธยา

เดือนกรกฎาคม

๕.

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม วันสิ้นพระชนม์พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบุญเมือง กรมหลวงทิเบศรบดินทร์ พระอนุชากกรมหลวงนรินทรรรณเรศ

เดือนตุลาคม

๖.

วันที่ ๕ ตุลาคม วันสิ้นพระชนม์ พระองค์เจ้าชายปาน กรมหมื่นนราเทเวศร์ องค์ต้นราชสกุล ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา

เดือนพฤศจิกายน

๗.

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน เป็นวันเสด็จทิวงคต ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี (ตา) องค์พระปฐมวงศ์แห่งราชสกุลวังหลัง

เดือนธันวาคม

ณ.

วันที่ ๒๐ ธันวาคม เป็นวันเสด็จทิวงคต ของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลังในรัชกาลที่ ๑ จะบำเพ็ญพระกุศลอุทิศถวาย ณ พระอุโบสถวัดบพิตรพิมุข เขต สัมพันธวงศ์ กรุงเทพฯ

ธ.

วันที่ ๒๘ ธันวาคม วางพวงมาลาถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กรุงเทพมหานคร ณ พระราชานุสาวรีย์ วังเวียนใหญ่

ไม่ทราบวัน เดือน ปี

๑๐. พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรณ์เรศ เจ้าฟ้าทองจีน ไม่ปรากฏหลักฐาน วันสิ้นพระชนม์ เพียงแต่มีหลักฐานว่า สิ้นพระชนม์ เมื่อปีมะเส็ง นพศก จ.ศ. ๑๑๕๕ ตรงกับปี พ.ศ. ๒๓๔๐ องค์ต้นราชสกุล นรินทรางกูร ณ อยุธยา

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

คณะกรรมการผู้จัดทำหนังสือเอกสารและของที่ระลึก

อาจารย์เมือง	เสนีวงศ์ ณ อยุธยา	ที่ปรึกษา
อาจารย์นพ	पालกะวงศ์ ณ อยุธยา	ที่ปรึกษา
พล.ต.เชวงศักดิ์	पालกะวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
พล.ต.จตุรงค์	पालกะวงศ์ ณ อยุธยา	"
พล.ต.เดิมศักดิ์	पालกะวงศ์ ณ อยุธยา	"
กำนันบุญทึง	पालกะวงศ์ ณ อยุธยา	"
คุณเทอดศักดิ์	पालกะวงศ์ ณ อยุธยา	"
น.ท.บุญชด	เสนีวงศ์ ณ อยุธยา	"
น.ท.วิษณุพร	เสนีวงศ์ ณ อยุธยา	"
พ.อ.ธรรมรักษ์	เสนีวงศ์ ณ อยุธยา	"
รศ.ดร.สุเชษฐ์	สมิตินันท์ เสนีวงศ์ ณ อยุธยา	"
อาจารย์คุสิตา	นรินทรางกูร ณ อยุธยา	"
อาจารย์นฤจักร	ณ เชียงใหม่	"
อาจารย์ปัญญา	เพชรชู	"
อาจารย์อมร	ปรารค์น้อย	"

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ

พิมพ์ที่ : บริษัท วัชรินทร์การพิมพ์ จำกัด 350 ถนนพระสุเมรุ แขวงบวรนิเวศ กทม. 10200
โทร. 281-2197, 281-2205 โทรสาร 281-2829

สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ